

СТАРОБЪЛГАРСКОТО ИСТОРИКО-
ЛЕТОПИСНО ТВОРЧЕСТВО ОТ СРЕДАТА
НА IX В. ДО НАЧАЛОТО НА XI В.

МИЛИЯНА КАЙМАКАМОВА

LA CRÉATION DE CHRONIQUES HISTORIQUES
À L'ÉPOQUE DU VIEUX-BULGARE DE LA SECONDE
MOITIÉ DU XIE SIÈCLE
JUSQU'AU DÉBUT DU XIE SIÈCLE

MILIJANA KAJMAKAMOVA

Рецензент;

к. и. н. *Петър Ангелов*

Редактор

доц. *Васил Гюзелев*

Приемането на християнството като официална религия за българския народ през 865 г. и последващият процес на християнизация определят развитието на българското летописание от средата на IX до началото на XI в. По своите задачи и цели то е тясно свързано с насоките на официалната държавна политика, но сега то е пречупено през призмата на християнския мироглед. Поради това една голяма част от произведенията на създадената през този период историческа книжнина е била проникната от идеите на християнската идеология, главно от универсализма и провиденциализма.¹

През посочения период старобългарското историко-летописно творчество обогатява значително своите форми и съдържание. При по-нататъшното си развитие една голяма част от неговите съчинения са обърнати с поглед към византийската историко-летописна традиция. Чрез навлизането на редица византийски исторически творби започва активното утвърждаване на концепцията, свързана с идеите на християнския провиденциализъм.

§ 1. КРАТКИ ХРОНИКИ ЗА СВЕТОВНАТА ИСТОРИЯ

Със зараждането на научно-рационалистичното познание в България в края на IX—X в. интересът на господстващата класа към историческото познание се разширява; тя обръща поглед към световната история. Този интерес се е задоволявал най-често чрез създаването на компилативни исторически съчинения с оригинален характер, в които събитията от световната история са се обяснявали от религиозна гледна точка и са се тълкували като проява на божествената промисъл. Тяхното съдържание се е определяло от социално-религиозните възгледи на авторите, принадлежащи към образованите манахески среди.

Най-старата историческа творба от такъв характер е „Историкии за бога, съдържащи накратко годините от Адам до пришествието Христово и пак от Христос до сегашния 12-и индикт“².

За първи път като историческо произведение творбата се разглежда от В. Н. Златарски.³ Научното изследване на автора обхваща главно съдържанието на „Историкии“, неговата съдба, времето, авторството и използваните от старобългарския книжовник извори.

¹ И в. Д у й ч е в. Преглед на българската историография. — *Jugoslovenski istorijski časopis*, IV, p. 42—44; *Übersicht über die bulgarische Geschichtsschreibung*. — In: *Antike und Mittelalter in Bulgarien*. Berlin, 1960, p. 51—53; Г. Т о д о р о в. Зараждане и начално развитие на българската историография (680—1018). — *Ист. пр.*, XIX, 1963, кн. 3, с. 84.

² А. Г о р с к и й и К. Н о в о с т р у е в. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. Отд. II. М., 1958, с. 409—434; Новобългарски текст у И в. Д у й ч е в. Из старата българска книжнина. I. С., 1943, с. 139—200 (по-нататък СБК).

³ В. З л а т а р с к и. Най-старият исторически труд в старобългарската книжнина. — *СпБАН*, 1923, кн. XXVII, с. 132—182.

След като открива и поправя грешките в хронологическите изчисления и установява до голяма степен първоначалния текст на „Историкии“, В. Златарски посочва годината на нейното написване — 893 г. Той изказва мнение за съставянето ѝ в Преславската школа именно от епископ Константин Преславски. Това свое мнение авторът подкрепя с присъствието на творбата в „Учителното евангелие“.

Голяма е заслугата на В. Н. Златарски и в уточняването на изворите, които са били използвани от българския книжовник при написването на неговата историческа творба. Това са били: „Пасхалната хроника“, в която световните събития са се излагали от сътворението на света, т.е. от Адам до 627 г. от н.е., и „Кратка хроника“ от патриарх Никифор, която представлява кратко изброяване на събитията от Адам до 829 г. от н.е. Последният източник е бил продължен след смъртта на патриарх Никифор до Василий I Македонец (867—886).

Като първи исторически труд в старобългарската книжнина „Историкии“ са оценени и от страна на други слависти и историци, работили върху установяването на старобългарското историко-литературно наследство.⁴ Тази категорична оценка за значението на творбата и изследването на В. Н. Златарски позволяват „Историкии“ да бъдат разгледани от позициите на историографските принципи.

Текстът на този старобългарски исторически паметник е открит в ръкопис от XIII в. в руска редакция със следи от среднобългарски.⁵ По съдържание и форма „Историкии“ представляват кратка летописна хроника, сходна на множество византийски паметници от този род. Но като е изхождал от „Пасхална хроника“ и „Кратката хроника“ на патриарх Никифор, Константин Преславски се е опитал да създаде свое компилативно историческо произведение, притежаващо самостоятелен, оригинален облик. В качеството на историк, той се е стремил да запознае своя читател по най-прекия и достъпен начин със значителните събития от световната история. За целта в духа на теологическия провиденциализъм той излага историята на земните царства чрез управлението на техните владетели и патриарсите. Съпоставянето на съдържанието на това старобългарско съчинение с неговите византийски източници показва, че в по-голяма част от текста авторът е следвал неотменно византийския образец. Но заедно с него се съдържат и нови елементи, които не могат да се свържат с данните във византийските първоизточници. Първата проява на тези различия се забелязва в заглавието на творбата.⁶ То не може да се определи като обикновен превод на някои от заглавията на ползуваните византийски източници, а е израз на стремежа на старобългарския автор да отдели хронологически двата основни исторически периода в световната история от Адам до Христа и от Христа до времето на съставянето на „Историкии“. С това епископ Константин вероятно е искал да изложи своята концепция за развитието на световната история, позовавайки се на основата на християнското летоброене.

За да избегне сухото изброяване на владетелските имена и годините на тяхното управление, българският историк понякога излиза извън шампата на византийските образци и на няколко места добавя различни подълги или по-кратки обяснителни изречения. Например в началото при

⁴ И в. Д у й ч е в. Преглед на българската историография. . . , с. 42; В. S t. A n g u e l o v. Le „Дѣтописъць въкрѣтъць“ du recueil de Simeon. — Byzantinobulgarica, II, 1966, p. 88—91; Г. Т о д о р о в. Зараждане и начално развитие. . . , с. 85.

⁵ В. З л а т а р с к и. Цит. съч., с. 132.

⁶ Пак там, с. 162.

излагането на еврейската история авторът дообяснява на читателя: „До изхода на синовете Израилеви от египетската земя има 505 години.“ В следващите редове, преди да посочи списъка на ерусалимските царе, изтъква: „На съдиите по ред и мъчителите, които владяха Ерусалим.“ Такива добавки се срещат още на три места в произведението. Самостоятелна проява на църковно-историческите възгледи на автора е групирането на историческия материал на периоди, при което за основа на разказа са взети бележити държавни личности или важни библейски събития. Характерен пример в това отношение се явява комбинацията около управлението на Август.⁷ Може би Константин Преславски е имал за цел да свърже въплъщението на Христос с такова забележително време, каквото е било управлението на Август.

Подобен пример представлява и опитът да се посочи начинът за изчисляването на еврейската пасха независимо от византийските хронологически таблици.⁸

При посочването на оригиналните елементи в съдържанието на „Историкии“ важно място заема сведението за смъртта на император Никифор I Геник в българските земи: „Никифор 8, а месеца 9. Него убиха. . . българите на 27 юни.“ То представлява единственото сведение, отнасящо се до българската история в творбата. Върху него обръща внимание още В. Н. Златарски, който е категоричен, че тази прибавка е принадлежала на перото на Константин Преславски и е била заимствувана от друг източник. Дали той е бил византийски или български според В. Н. Златарски е трудно да се установи с положителност.⁹ От прегледа на кратките византийски хроники се установява, че в една от тях под годината 811 също е отбелязана смъртта на византийския владетел.¹⁰ Това свидетелство ни дава основание да предположим, че Константин Преславски е използвал за свой източник не само „Пасхалната хроника“ и „Кратката хроника“ на патриарх Никифор, а и друга ранновизантийска кратка хроника от IX в. Но трябва да се допълни, че между известието за смъртта на император Никифор в отбелязаната византийска хроника и това в „Историкии“ съществува известна разлика. В старобългарския източник са отбелязани още месецът и датата на самата смърт. Това позволява да се постави въпросът, дали Константин Преславски не е използвал някакъв друг незапазен старобългарски извор, откъдето е почерпил отбелязаните допълнителни сведения. Но по-важно е да се изтъкне, че направената добавка е била мотивирана от целите, които е преследвал нейният автор. Чрез нея Константин Преславски е успял да намери мястото на българския народ и държава в световната история. Тази негова проява най-ярко показва самостоятелното отношение на старобългарския книжовник към първоизточниците. Тя е свидетелство за собствено историческо мислене, макар и пречупено през християнския мироглед.

Забележителен момент в съдържанието на „Историкии“ представлява и ясното разграничаване между времето, когато император Михаил управлява заедно с майка си Теодора, и времето, когато той е самостоятелен владетел. Независимо че в изложението на тези сведения Константин Преславски е използвал данните от „Кратката хроника“ на патриарх Никифор, те са от важно значение. Те слагат началото на една основна черта в старата

⁷ В. Златарски. Цит. съч., с. 163.

⁸ Пак там, с. 164—165.

⁹ Пак там, с. 160—161.

¹⁰ P. Schreiner. Die Byzantinischen Kleinchroniken. Teil I, Einleitungen und Text. Wien, 1975, chronik N 2, p. 46—47.

славянска историография — прокарването на ясна граница между управлението на императрица Теодора и нейния син Михаил.

Съществено доказателство за творческата преработка на византийските извори се явяват и заключителните редове на българското съчинение: „Всички години от разпятieto Христово до Лъв, сегашният цар, деветстотин и осемдесет.“ Те се отнасят до управлението на Василий I Македонец (867—886) и Лъв VI Философ (886—911). В. Н. Златарски обръща внимание на годините, дадени в „Историкии“ за тяхното царуване, изказвайки мнение, че те са изчислени от Константин Преславски по българското летоброене. Чрез тях старобългарският книжовник се е опитал да придаде завършен характер на своята творба.¹¹ Подобно на началото в тях също се посочва един общ сбор на годините от рождението на Христос, неговото разпятие и годината на съставянето на съчинението. Налице е самостоятелният подбор на изходните точки при изчислението на годините на управление на споменатите в последните редове владетели. Тези известия, както и самостоятелното изчисление на Пасхата показват, че Константин Преславски е бил не само запознат с християнското летоброене, но е могъл сравнително свободно да борави с него.

Изследванията, посветени на хронологията на българските събития, отразени в някои старобългарски книжовни паметници и в „Повесть временных лет“, показват, че до края на Първото българско царство в тях е било прилагано т. нар. българско летоброене.¹² В „Историкии“ това ясно личи при разкриването на числената стойност на последните редове от текста, отнасящи се до годината на съставянето им: „От Адам до сегашния 12-и индикт има 6406 години.“ При нейното посочване епископ Константин се е ръководил именно от това самостоятелно българско летоброене, според което „Историкии“ са написани през 893 г. Установените нови елементи в хронологията на събитията от „Историкии“ още по-ясно очертават самостоятелната позиция на творбата по отношение на нейните извори и потвърждават нейния оригинален характер.

От цялостното изложение на анализираната историческа творба личава придържането на нейния автор към здравия смисъл на систематичното изложение на световните събития. В това отношение той прилага един от характерните принципи на схоластичната философия, а именно принципа за естествения, т.е. хронологически порядък на изложението. От друга страна, световната история е представена през призмата на християнската догматика. Това не намалява историческото значение на творбата. Излязла изпод перото на преславския книжовник, тя е била подчинена на интересите, които българското общество е проявявало към световното историческо знание. В този смисъл „Историкии“ са тясно свързани с неговите нужди. Творбата е продукт на официалната историческа книжнина. Тя е имала за цел да задоволи потребностите на тогавашната българска аристокрация и предимно на монашеските среди. Съобразно с техните ин

¹¹ В. Златарски. Цит. съч., с. 161, 165.

¹² В. Златарски. Имали ли са българите свое летоброение? — СпБАН, I, 1911, с. 1—92; Iv. Du j č ev. Una pagina della civiltà bulgara nel medioevo. La cronologia bulgara. — L'Europa orientale, XIV, 1934, p. 334—342; И в. Д о б р е в. За александрийското и моравско-панонското летоброение и за някои дати в старата славянска писменост. — Год. Соф. унив., фак. слав. фил., XIX, 1976, 2, с. 158—173; А. К у з ъ м и н. Начальные этапы древне-русского летописания. М., 1977, с. 279—287. Според хронологическото изследване на Ив. Добрев за основа на преизчисляване на световните години в българската летобройна ера е бил взет коефициентът 5513.

тереси и класови позиции ходът на историята е представен чрез годините на управление на отделните владетели. Народите като действено начало в историята са игнорирани.

Българският читател е трябвало да възприеме хода на световния исторически процес чрез религиозната мистика на буквите с числена стойност, изразяващи годините на управление на владетелите. Заедно с това цифровите данни в произведението са пряк израз на хронологическата последователност на историческите събития. Така старобългарският читател е имал възможност да възприеме земната история като един непрекъснат процес на развитие.

Посредством оригиналните добавки на Константин Преславски на творбата е придадено в някои моменти по-подробно изложение на част от събитията. Това създава на летописа известна динамичност, стремеж към излизане вън от рамките на византийските кратки хроники.

Разгледаните специфични черти в историческия труд са свидетелство за това, че авторът не е следвал изцяло византийските първоизвори и се чувствувал доста свободен при написването на своята летописна хроника.

Причините за съставянето на „Историкии“ трябва да търсим в общия културен напредък на тогавашното старобългарско общество, в самата обществена среда, в която писмеността намира все по-широко разпространение и създаваната книжнина има за задача да задоволява потребностите на поданиците извън сферата на църковно-религиозните нужди. В края на IX и началото на X в. се създават и определени научни интереси, свързани с опознаването на вселената и човека. Немалка е била и ролята на навлезлите главно по официален път византийски преводни хроники.¹³ Авторът на интересуващото ни историческо произведение е ползвал активно постиженията на византийската църковна и историческа литература.

Появата на „Историкии“ в старобългарската историческа литература поставя началото на съвсем нов жанр в нея — кратки хроники за световната история. В тях историците, които обикновено са църковни личности, обясняват историческия процес с влиянието на християнския бог. В „Историкии“, както и във византийските кратки хроники са налице и прогресивни елементи по отношение представата за хода на историята. В основата на оценката на историческия процес заляга оптимистичната вяра в непрекъснатото движение на човечеството към всеобщо щастие. Но то е интерпретирано в мистико-религиозен дух чрез присъствието на божествената персона в световната история.

Към жанра на кратките хроники се отнася и още едно запазено старобългарско историческо произведение, известно като „Лѣтописѣцъ въ кратѣцѣхъ“. За първи път в историческата наука като летописен паметник то е въведено от Н.В. Степанов.¹⁴ Върху него се спира и М. Вайнгарт.¹⁵ Напоследък у нас той бе обнародван от Б. Ст. Ангелов, който установява, че като първоизвор на българския летопис е послужила „Кратката хроника“ на патриарх Никифор.¹⁶ В това отношение изследвачът открива текстологическо сходство между „двата исторически паметника“. Едновременно с

¹³ И в. Д у й ч е в. Зараждане на научната мисъл в средновековна България. — В: Сб. Българско средновековие. С., 1972, с. 432—433.

¹⁴ Н. С т е п а н о в. Летописец вскоре патриарх Никифора в Новгородской кормчей. — ИОРЯС, XVII, 1912, кн. 3, с. 293—320.

¹⁵ М. W e i n g a r t. Byzantské kronikj v literatuře cirkevné-slovenské. Přehled a rasbor filologickj. I, Bratislava, 1922, p. 58—62.

¹⁶ Б. С т. А н г е л о в. Оп. cit., p. 100—105.

това на основата на съпоставката между българските летописни хроники и техния византийски образец Б. Ст. Ангелов открива и съответните различия, които му дават основание да изтъкне самостоятелния характер и на втората запазена летописна хроника у нас.¹⁷ Според наблюденията на българския славист това летописно съчинение е било използвано от руските летописци през XI—XII в. при съставянето на техните летописи.

Текстът на „Лѣтописѣцъ въкрѣтъцѣ“ е открит в Симеоновия сборник от 1073 г. Поне засега това произведение е първата историческа творба в старобългарската книжнина, известна в ръкопис от XI в. Хрониката има следният наслов: „Лѣтописѣцъ въ кратѣцѣ от Августѣ даже и до константина и зина цѣсарѣ грѣчскыихъ“. Както се вижда, самото заглавие сочи времето на съставяне на българската хроника. Тя се отнася до двадесетте години на X в., по-точно между 913 и 927 г., когато държавнополитическият живот се е ръководел от цар Симеон.

Съдържанието на хрониката е пряко свързано с това на византийския извор. Изброяват се последователно владетелите на земните царства. Но подобно на „Историкии“ и „Лѣтописѣцъ въкрѣтъцѣ“ не може да се окачестви като механично преписване на „Кратката хроника“. Съпоставката между двата летописа ни убеждава в това. В българския вариант на „Кратката хроника“ са посочени владетели, които липсват във византийския оригинал. И обратно, някои владетели, фигуриращи във византийското съчинение, не се срещат в българското. Различия се срещат и по отношение на добавките към отделните владетели. В тях често се посочват дните на управлението им.¹⁸ Тези подробности около съдържанието на българската хроника подчертават нейния самостоятелен характер. Изследванията върху ръкописите на руската редакция на византийската хроника под наслов „Лѣтописѣцъ въскорѣ“ показват, че по всяка вероятност руските преписвачи са се ползували от неговия старобългарски превод.¹⁹

Между двете сходни старобългарски произведения също се срещат различия. Най-съществените от тях се отнасят до уточняването на някои от историческите събития. Тези разлики произтичат вероятно от използването на различни редакции на византийския извор.²⁰ Установяването на различието между двата писмени старобългарски паметника бележи развитието на историческите съчинения, които принадлежат към жанра на кратките летописни хроники. Като една от творбите на средновековната българска историко-летописна традиция „Лѣтописѣцъ въкрѣтъцѣ“ притежава определени характерни особености. Чрез хронологическата последователност, в която са изложени годините на управление на отделните царе и патриарси е прокарана отново религиозно-историческата концепция за развитието на света. В съответствие с християнския морал в произведението тя е представена като пряк резултат от божествената намеса. Както се вижда от съдържанието на творбата, нуждите от историческото познание за света в този период са се задоволявали не чрез средствата на светската информираност, а чрез посочването на отношението на владетелите към божествената

¹⁷ B. St. Anguelov. Op. cit., p. 90—91.

¹⁸ Ibidem, p. 90.

¹⁹ Б. П и о т р о в с к а я. К изучению „Летописца вскоре“ Константинопольского патриарха Никифора. — ТОДРЛ, XXXIX, 1974, с. 170—177; О третьей русской редакции „Летописца вскоре“ Константинопольского патриарха. — ВВ, XXXVI, 1974, с. 147, 153; Краткий археографический обзор рукописей в состав которых входят текст „Летописце вскоре“ Константинопольского патриарха. — ВВ, XXXVII, 1976, с. 247—254.

²⁰ B. St. Anguelov. Op. cit., p. 90—94.

личност. Престъпилите божествените закони владетели са означени от автора като „богоненавистни еретици“. В това отношение българското произведение е било в хармония с основната тенденция в духовната политика на държавната власт — укрепването на християнския мироглед на поданиците и най-вече на господстващата класа.

В сравнение с „Историкии“ „Лѣтопнсьцъ въкрѣтъцѣ“ бележи чувствителен напредък във функционалното значение на историческите произведения. В хрониката прави впечатление стремежът на автора да обясни, макар и не така задълбочено, истинските причини за свалянето и издигането на отделните владетели. Посочва се, че те са загинали чрез различни насилия.²¹

В старобългарската творба схематичното изложение на обичайните византийски хроники е заменено донякъде с една по-голяма детайлизация при изреждането на отделните факти и събития. Ето защо с основание може да се изтъкне, че „Лѣтопнсьцъ въкрѣтъцѣ“ се явява естествено продължение на традицията, чието начало се поставя от произведението на епископ Константин Преславски.

Резултатите от изследванията на тези две кратки хроники, тяхното сравнение с византийските и с подобни компилации, принадлежащи на ранната руска летопис, пораждаят основателно въпроса — дали те са достигнали до нас в своя цялостен вид. Към въпроса пръв се обръща В. Н. Златарски, предполагайки, че след известния в ръкопис от XIII в. текст на „Историкии“ са следвали и кратки хронологични данни за най-значителните събития в периода, в който е живял самият Константин Преславски.²² Липсата на по-преки данни оставя този въпрос неразрешен по отношение на „Историкии“. С по-голяма сигурност може да бъде разгледан въпросът по отношение на „Лѣтопнсьцъ въскорѣ“. Основания за нея дава изучаването разпространената редакция на руската хроника „Лѣтопнсьцъ въскорѣ“ и особено добавените сведения от българската история, посочени след управлението на император Михаил.²³ Изучаването на руската творба показва, че нейният автор неведнъж се е обръщал към различни източници за допълването на изложението на труда на патриарх Никифор. Това обстоятелство позволява да се предположи, че „Лѣтопнсьцъ въкрѣтъцѣ“ вероятно е съдържал известия и за българската история от времето на княз Борис I и цар Симеон.²⁴

Разгледаните две старобългарски творби са важно свидетелство за голямата популярност, която получават кратките византийски хроники в България. Тяхната поява се е обуславяла от изискванията в развитието на българската обществена мисъл през християнския период. Не по-малко значение за развитието на този исторически жанр в старобългарската литература имат и предпочитанията на монашеските среди към този вид историческа книжнина. В нея историята се е разглеждала от църковна гледна точка и поради това тези произведения са представлявали основно четиво за тях. Неслучайно както във Византия, така и в България те са били съставяни от лица, принадлежащи към монашеството. Разпространението на кратките хроники за света в старобългарската книжнина се е обуславяло и от конструктивното отношение, което то е имало към обществените про-

²¹ B. St. Anguelov. Op. cit., p. 96—97, 100—105.

²² В. Златарски. Най-старият исторически труд..., с. 171—172.

²³ Е. Пиотровская. К изучению „Летописца вскоре“..., с. 173—174.

²⁴ B. St. Anguelov. Op. cit., p. 90—100.

блеми в периода на християнизацията на българския народ. Религиозният мироглед на техните автори не е намалявал стойността им като творби с исторически характер. Те отразяват преустройството на историческата мисъл след втората половина на IX в. Очертават се части от новите форми в старобългарската историопис. Показват рационалното ползуване на византийските образци, съобразено с възможностите и вкуса на средата, сред която са били разпространявани.

§ 2. ЛЕТОПИСНИ НАДПИСИ И ПРИПИСКИ

Наложеният от историческите обстоятелства афинитет към византийската литература не спира развитието на утвърдените вече в българската традиция форми на летописанieto. Нейн носител са достигналите до нас епиграфски паметници с летописен характер. По-голяма част от тях са намерени около Велики Преслав. Те дават основание да се предположи, че в столичния район каменната историопис е била продължена особено активно.²⁵ Свидетелство за това се явяват фрагментарните откъси от кирилски графити, открити при Златната църква в Преслав и особено надписът на хартофилакс Павел и на презвитер Йоан (намерен при с. Теке Козлуджа — дн. с. Избул). Надписът датира от края на IX и началото на X в.²⁶ Местонахождението му, както и посочването църковните служби на техните автори показва, че в периода на християнизацията в съдържанието на летописните надписи са били отразявани вероятно и събития от църковно-политическия живот на столицата. Те са свидетелство за големите привилегии на църквата и нейните представители. Показват издигането на висшето духовенство като важен фактор в идейно-религиозния и обществено-политическия живот. Без съмнение тези паметници се отнасят към официалната летопис. Като свидетелство за това се явява споменаването на високите служебни длъжности на техните автори. Определен интерес за нас представляват и надписите от скалните черкви край с. Мурфатлар (Басараб) в северна Добруджа от X в. Те са написани от български духовни лица, принадлежащи към низшето съсловие и имат мемориален характер. Хронологическите елементи в тяхното съдържание показват обичая да бъдат точно посочвани датите и месеците на отразяваните събития.²⁷

Сред достигналите до нас надписи с летописен характер важно място заема този от Добруджа от 943 г. В историографията по-голямо внимание бе обърнато върху неговите палеографски и епиграфски особености.²⁸ Той

²⁵ Н. М у ш м о в. Монетите и печатите на българските царе. С., 1924, с. 157—158; Новооткрити средновековни печати от България. — ИБАИ, V, 1929, с. 225—230; К р. М и я т е в. Новооткрит оловен печат на български архиепископ. — ИБАИ, V, 1929, с. 250; Т. Г е р а с и м о в. Български оловен печат от IX в. — ИБАД, VIII, 1951, с. 73, 305, 328; Т. Т о т е в. Сребърна чаша с надпис от Преслав. — ИАИ, XV—XVII, 1964, с. 12; Нов старобългарски писмен паметник от Преслав. — ИАИ, XXIX, 1966, с. 64; В. Г ю з е л е в. Коя е Ана от новооткрития преславски надпис. — Ист. пр., XXIII, 1967, кн. 6, с. 83—86.

²⁶ К р. М и я т е в. Кръглата църква в Преслав. С., 1932, с. 167; В. И в а н о в а. Старобългарски надпис от с. Теке Козлуджа. — ИАИ, VII, 1932—1933, с. 319—321; Надписът на Мостич и преславският епиграфски материал. — Български език, V, 1955, кн. 2, с. 116—117; И в. Г о ш е в. Старобългарски кирилски и глаголически надписи. С., 1961, с. 57—95; Т. Т о т е в. Кой е презвитер Йоан от един старобългарски надпис. — ИНМВ, XVI—XIX, 1974, с. 319—320.

²⁷ Превод на В. Гюзелев от изданието на J. Barheia, St. Stefanescu. — *Din istoria Dobrogei*. București, III, 1973, p. 203, 211—212 в П. Петров, В. Гюзелев. Христоматия по история на България. I. С., 1977, с. 360—361.

²⁸ E. Comşa, D. Bogdan, P. Panaitescu. *Cezretari arheologie si petra-seul canabului Dunarba-Marea Veagra*. — *Studii si cezretari de istorie veche*, București,

представлява един от най-старите датирани кирилски надписи. Като извор за българската история той бе разгледан обстойно от В. Гюзелев и Ив. Божилов.²⁹ Запазенят текст показва, че в надписа е било отразено някакво военно-политическо събитие. Фрагментарното и непълно съдържание даде възможност да бъдат изказани различни мнения относно интерпретацията на историческите сведения в него.³⁰ Според най-широко застъпеното от тях надписът е отразявал похода на маджарите в българската държава. При своята работа върху надписа В. Гюзелев внесе една съществена корекция в разчитането на текста, направено в предходните изследвания. В първия запазен ред той разчете термина „въ гъръцѣхъ“, т.е. „във Византия“ по аналогия с често срещания се в старобългарски книжовни паметници израз: „въ вльгарѣхъ“.³¹ Тази корекция и запазената в надписа година „в лѣто г҃на“, т.е. 6451 от с. св., са изходните точки за интерпретирането на историческите сведения в него. Постановянето на неговото съдържание във връзка с известията на византийските автори относно политиката на империята на север позволи да се уточни със сигурност, че в надписа е било отразено едно от печенежките нападения срещу България, което е представлявало дело на византийската дипломация.³² То е било извършено в 943 г. Запазеното в текста на надписа име на Жупан Димитър свидетелствува, че военният отпор, даден от българските войски срещу печенежкото нападение, е представлявал една организирана акция, инспирирана от държавата. Ето защо като исторически извор надписът от Добруджа има твърде голямо значение. Той позволява да се преодолее възгледът за пасивната политика на цар Петър по отношение на Византия, засягаща съдбините на българската държава.³³ Надписът дава, макар и не цялостна представа за отбранителните мерки, които държавната власт е предприемала в своите северни области срещу изпълнителите на тази политика.

Надписът се явява едно друго красноречиво свидетелство не само за съхранението на каменната летописна традиция, но и за нейното успешно продължение на старобългарски език. Интерпретацията на историческите сведения показва, че паметникът допълва и изяснява руското летописно сведение от „Повесть временных лет“ за нападенията на печенезите в българските земи в 943 г.³⁴

Паметникът е свидетелство още, че през този период политическите успехи на българската държава са били олицетворявани не само чрез военните дела на нейните върховни персонажи, а и чрез успехите на областния държавен апарат. Освен това надписът продължава традицията от езически период — летописните паметници да се поставят във важни гранични места, какъвто е случаят с крепостта Малък Преслав.³⁵

II, 1951, p. 173; *Inscripta slava din Dobrogea din ane 943*. — *Studii (Revista de istorie si filosofie)*, Bucureşti, 1951, p. 122—123; В. И в а н о в а. Надписът на Мостич и преславският епиграфски материал. . . , с. 115; Д. Б о г д а н. Добруджанская надпись 943-года. — *Romanoslavica*, I, 1958, p. 88—89; И в. Г о ш е в. Старобългарски кирилски и глаголически надписи. . . , с. 78—78.

²⁹ В. Г ю з е л е в. Добруджанският надпис и събитията в България през 943 г. — *Ист. пр.*, XXIV, 1968, кн. 6, с. 40—48; I в. Б о ж и л о в. L'inscription du jupan Dimitr de l'année 943. — *ЕН*, VII, 1973, p. 11—28.

³⁰ Р. Р а п а й т е с у. *Inscripta slava din Dobrogea*. . . , p. 128—134; М. Н. Т и х о м и р о в. Начало славянской письменности в свете новейших открытий. — *Вопросы истории*, 1959, кн. 4, с. 100. За различните мнения вж. по-подробно в литературата у В. Г ю з е л е в. *Цит. съч.*, с. 43—44; I в. Б о ж и л о в. *Ор. cit.*, p. 11—13.

³¹ В. Г ю з е л е в. *Цит. съч.*, с. 41—42.

³² Пак там, с. 44—45.

³³ Пак там, с. 46.

³⁴ Пак там.

³⁵ Пак там, с. 48.

Представата за съдържанието и характера на старобългарските летописни надписи от средата на IX — началото на XI в. се разширява значително от Битолския надпис на Иван Владислав. В историческата наука той е въведен от Ал. Бурмов, който съобщава за новооткрития надпис, без да го разглежда подробно.³⁶ Неговото обнародване и цялостно разглеждане принадлежи на Вл. Мошин.³⁷

Върху палеографските и епиграфските особености на надписа, върху разчитането на неговия текст е работил също и Йордан Заимов.³⁸ Авторът изказва редица основателни несъгласия по отношение на текста, обнародван от Вл. Мошин.

Като важен извор за политическия живот от последните години на Първата българска държава надписът бе разгледан подробно от Ив. Божилов.³⁹ Той направи няколко съществени корекции в разчитането на текста на надписа, извършено от Вл. Мошин, с което допринесе за прецизирането му.

В съдържанието на Битолския надпис са отбелязани възстановяването на Битолската крепост от Ив. Владислав, титлуван като самодържец, неговият български произход, победата на Самуил и Арон над Византия през 986 г., както и поражението на Самуиловите войски от Василий II през 1014 г. В текста е посочена 6522 г. от с. св. Според четенето на Ив. Божилов в края на надписа, т.е. на 12-и ред, е била посочена и годината на съставянето на надписа. Анализът, направен върху историческите събития, позволява на автора да изкаже предположението, че той е бил съставен в периода 20. X. 1015—лятото на 1016 г.⁴⁰

По своето съдържание надписът може да бъде разделен на две части: строителна и летописна, обединени в едно от политическата идея, застъпена в него. Независимо от обстоятелствата, при които Иван Владислав заема престола, Битолският надпис и особено летописната част е свидетелство за неговия стремеж да се укрепи политическото и народностното единство на българската държава. След опустошителната война на Василий II през 1015 г. нейната съдба е била сериозно застрашена. България е била обхваната от политическо разцепление и териториално опустошение.⁴¹ Вероятно поради тези причини в надписа целенасочено Иван Владислав е изтъкнат като „самодържец на българския народ“. Той е представен като законен негов владетел, издигнат на престола според родовия принцип за онаследяването на царската власт. Тези особености в съдържанието са ярко свидетелство за официалния характер на надписа и позволяват адекватно да се схване политическата идея в него. В това отношение паметникът следва напълно традицията на официалните летописни надписи от езическия период. Промяната в интитулацията на българския владетел е представлявала една форма на реакция срещу завоевателната политика на Василий II. Нейната употреба в такъв официален документ показва, че тя е била въведена съобразно нуждите на самата политическа обстановка в България. Опасността от нейното унищожаване отново предизвиква поява на тенден-

³⁶ Ал. Бурмов. Новонамерен старобългарски надпис в Н. Р. Македония. — Пламък, 1959, кн. 10, с. 84—86. Съобщението е отпечатано и от Ал. Бурмов в Избрани произведения. Т. I. С., 1968, с. 192—196.

³⁷ Вл. Мошин. Битолска плоча из 1017 година. — Македонски език, XXVII, 1966, Скопје, с. 51—61.

³⁸ Й. Заимов. Битолски надпис на цар Иван Владислав, самодържец български, старобългарски паметник от 1015—1016 г. С., 1970, с. 15—96.

³⁹ Ив. Божилов. Битолският надпис на цар Иван Владислав и някои въпроси от средновековната българска история. — Ист. пр., XXVII, 1971, кн. 3, 1, с. 84—101.

⁴⁰ Пак там, с. 92.

⁴¹ В. Златарски. История на българската държава през средните векове. Т. I. Ч. 2. С., 1971, с. 718.

цията към политическото олицетворение на държава и народ чрез личността на владетеля и подчертаването на неговата родова принадлежност.

Идеята за политическата независимост на българското царство по отношение на Византия е отразена още по-ясно и чрез посочването на цар Самуил като „самодържец“ и велик цар на българите“.

Честата употреба на термините „български“, „българин“, „българите“ показва, че в надписа успоредно с идеята за защита на политическата самостоятелност на страната намира място и идеята за съхранението на народностното съзнание на българския народ. В периода на политическата опасност от Византия то е представлявало основният духовен двигател в борбата срещу нея.

Важно място в надписа на Иван Владислав заемат и хронологическите данни. Посочени са месецът и денят, когато е започнато възстановяването на Битолската крепост — 20. X., както и годината на смъртта на цар Самуил.

Разглеждането на политическата насоченост на Битолския надпис, неговата практическа насоченост и хронологически елемент го очертава като оригинален летописен паметник, възникнал в края на Първата българска държава. Въпреки присъствието на християнско-религиозния елемент в първата част неговото съдържание има ярко изразен светски характер. В центъра на летописанието е поставена владетелската личност като олицетворение на държавната власт.

Анализът върху летописните надписи от средата на IX — началото на XI в. показва, че те изцяло следват формата и стила на летописните паметници от езическия период. И при тях, както и при първите в съдържанието намират отражение отново част от по-важните военнополитически събития, насочени срещу Византия. В идейно отношение те също са насочени към защита на българските държавни интереси от нейните претенции.

Следователно успоредно с появата на нови исторически произведения, свързани с разпространението и утвърждаването на християнския мироглед, българското летописание от средата на IX — началото на XI в. запазва своята конкретна историческа насоченост, продължавайки да отразява отделни важни събития от политическия живот на Първата българска държава. Въпреки своето ограничено количество разгледаните летописни надписи показват, че до края на нейното съществуване една от основните политически идеи в старобългарското летописание се явява идеята за утвърждаването на българската държавна традиция, основното мерило за която си остава Византия.

Посочените особености в запазените летописни надписи от средата на IX — началото на XI в. дават основание да се изтъкне, че през този период каменната историопис се утвърждава като една основна форма в развитието на ранното българско летописание. Тя запазва своята ярка политическа насоченост, свързана със защитата на интересите на българската държава като самостоятелна политическа сила и с утвърждаването на българската народност.

Кратката форма на летописание навлиза и се утвърждава също и сред историческата книжнина от старобългарската епоха. Като нейн носител и изразител трябва да се посочат приписките върху страниците на различните произведения с исторически и богословски характер. Броят на достигналите до нас приписки е ограничен, но въпреки това той позволява да се проникне по-дълбоко в анализа на този вид летописни паметници. Според тях особено важно е мястото и ролята на приписката на Тудор Доксов към превода на „Четири слова против арианите“ от Анастасий Александрийски.⁴² В съдър-

⁴² К. К а л а й д о в и ч. Йоан Экзарх Болгарский. М., 1824, с. 14, 89; А. Г о р с к и й, К. Н о в о с т р у е в. Описание славянских рукописей. . . , с. 32—34; В. З л а -

жанието на приписката се съобщава, че преводът на „четирите слова срещу арианите“ е направен по заповед на Симеон, титулуван като княз, от епископ Константин в годината 6414 от с.св, индикт 10. Последният е посочен като ученик на Методий. На второ място се известява, че трудът е бил преписан от монаха Тудор Доксов в годината 6415 от с.св., индикт 14, отново по заповед на Симеон.

Спомената е годината, денят и месецът, в който е починал княз Борис. „В същата година (6415) на втория ден от месец май, в събота вечерта. . .“ И накрая е отбелязано неговото най-голямо християнско дело — покръстването на българския народ, като годината е дадена по прабългарския лунен календар — *въ лѣто стхъвѣхтн*, т.е. 6374 г. от с.св.⁴³ Прегледът върху съдържанието на приписката показва нейната важна историческа стойност. С пълно основание може да се изтъкне, че по стегнатото си изложение тя напомня на паметниците на каменната историопис. Със своето съдържание приписката е ценна не само като домашен исторически извор, но и като летописна творба. Събитията са изложени последователно в техния хронологичен порядък. С отбелязването на посочените забележителни дати, както и някои подробности от своята съвременност авторът на приписката — Тудор Доксов, изгражда в съзнанието на читателя една обобщена представа за културно-политическия подем на България по време на княз Борис и цар Симеон. Непосредствен израз на синтезираната историческа мисъл в приписката са изразните средства, употребени в нея. Титлата на Борис „княз“ е съпроводена с епитета „велики“, с което българският владетел е бил поставен в най-високо положение. С отбелязването на книжовната дейност на епископ Константин и Тудор Доксов, покровителствувана от Симеон, както и построяването на „златна църква“ на устието на Тича по негова заповед в приписката своеобразно се отразява културната и строителната дейност на този български владетел.

Важните летописни елементи в приписката на Тудор Доксов са пряко свидетелство за пренасянето на кратката форма, характерна за каменната историопис в книжовната летописна традиция от X—XI в.

Достоверният характер на летописната приписка към превода на четирите слова срещу арианите на Анастасий Александрийски, отразяваща съвместната книжовна дейност между епископ Константин Преславски и Тудор Доксов, ни позволява основателно да обърнем поглед към друг подобен книжовен паметник — именно приписката към старобългарския превод на „Катахезите на Кирил Ерусалимски“.⁴⁴ В нея се отбелязва нов момент от съвместната дейност на двамата книжовници, чиито имена са посочени в самия паметник: „Господи, помогни на своя раб Теодор, който завърши тези книги. Да му даде бог опрощение на греховете. И на раба божий Кон-

тарски. Кой е бил Тудор Черноризец Доксов. — Беломорски преглед, IV, 1897, 3, с. 42—46; И в. Д у й ч е в. СБК, I, с. 76, 214—216; A. V a i l l a n t. Discours contre les Ariens de saint Athanas. Sofia, 1954, p. 6—12; Е. Г е о р г и е в. Разцвет на старобългарската литература. С., 1962, с. 330—333.

⁴³ Хронологията в приписката е била обект на проучване от много специалисти, изследвали нейната историческа стойност. В. З л а т а р с к и. Имали ли са българите свое летописание. . . , с. 79—80; A. V a i l l a n t et M. L a s c a r i s. La date de la conversion des Bulgares. — Revue des études slaves, XIII, Paris, 1933, p. 5; I в. Д у ж е в. Una pagina della civiltà bulgara. . . , p. 339—342; A. V a i l l a n t. Discours contre les Ariens. . . , p. 7—8; П. П е т р о в. За годината на налагане на християнството в България. — ИИИ, 1964, XIV—XV, с. 573—574; И в. Д о б р е в. Цит. съч., с. 169.

⁴⁴ А. Горский, К. Невоструев. Описание рукописей. . . с. 47—48; A. V a i l l a n t. La traduction vieux-slave de Catecheses de Cyril de Jérusalem. — BSL, IV, 1932, p. 253.

стантин, който написа тези книги.⁴⁵ Наред с това тя има и друго значение — че утвърждава Тудор Доксов като представител на Преславската книжовна школа. Ето защо, въпреки че в нея не срещаме изобилие от исторически сведения, като например в приписката към словата на арианите, смятаме, че трябва да ѝ бъде отредено заслужено място сред паметниците на кратката историопис.

За историята на българското летописание е съхранена още една, колкото ценна, толкова и трудна за разкриване приписка, излязла изпод перото на презвитер Григорий.⁴⁶ Тя е била открита в известния Архивски Хронограф след IV книга на Хрониката на Йоан Молала. В нея е отразена книжовната и преводаческа дейност на презвитер Григорий. По-конкретно се съобщава, че той е превел от гръцки на славянски език „Книги на божия Стар завет, разкриващи образи от Новия завет, както е истината“.⁴⁷ Посочено е времето, когато той е работил — „при българския княз Симеон, син на Борис“. Изтъкнато е високото положение, което е заемал авторът в църковната йерархия: „презвитер и мних Григорий, черковник на всички български църкви“. Поради това приписката има важно значение и като извор за църковната уредба на българската държава. В нея също се потвърждава отново голямата образованост и покровителствена дейност на цар Симеон над книжовниците от Преславската школа. В нея се повтаря една важна подробност, която се среща и в приписката на Тудор Доксов — посочването на Симеон като син на Борис. Следователно заедно с първия паметник приписката на презвитер Григорий показва дълбокото почитание, което са имали старобългарските книжовници към княз Борис.

Руският славист Е. И. Евсеев конкретизира точно характера на книгите, които е превел презвитер Григорий според неговата приписка: Исус Навин, Съд и Рут, т.е. произведения, имащи важно значение за християнската идеология.⁴⁸ В славяноведението този български книжовник отдавна е оценен като забележителен преводач на църковната и гражданската история. Интересното при него е, че той разкрива историческото развитие на човечеството с типични средства на средновековната историография — посредством легендарните библейски разкази. Разгледана от тази страна, приписката е ново свидетелство за интереса, който старобългарското общество е проявявало към световната история, използвайки Библията като източник на познание.

За времето, в което е бил съставен паметникът, откриваме сведения в неговото съдържание. Презвитер Григорий извършва, както вече бе посочено, своята преводаческа дейност при Симеон. Може да се допълни още и това, че по време той стои близко до приписката на Тудор Доксов, т.е. края на IX — началото на X в. Като довод в полза на това мнение може да бъде посочен фактът, че в приписката на презвитер Григорий Симеон отново се титулува като „княз“.

Разглеждането на съдържанието на приписките позволи да се разкрие тяхната стойност като историко-летописни паметници. Техните автори са

⁴⁵ П. Петров и В. Гюзелев. Христоматия по история на България. I, с. 133.

⁴⁶ К. Калайдович. Йоан Экзарх Болгарский. . . , с. 15—16; М. Оболенский-И. Летописец Переяславля Суздальского. Т. 201, апрель, М., 1858—1859, с. 6; И. Евсеев. Григорий Пресвитер, переводчик болгарского царя Симеона. — ИОРЯС, VII, 1902, 3, с. 356—357; С. Палаузов. Век болгарского царя Симеона. — В: Избранные труды. I. Исследования по истории на България и европейския югоизток през Средновековието. С., 1974, с. 199.

⁴⁷ П. Петров и В. Гюзелев. Христоматия по история на България. . . , I, с. 333.

⁴⁸ И. Евсеев. Григорий Пресвитер. . . , с. 357—363.

се опитали да възвеличат книжовния разцвет на България в периода на нейната християнизация. Те използват отразяването на своята книжовна дейност като средство за възхвала на най-ярките държавни личности в този период — княз Борис и неговия син Симеон.

Анализът върху съдържанието на летописните надписи и приписки, върху техните летописни елементи показва тяхното място в историята на българското летописание от средата на IX — началото на XI в. Те осъществяват приемствеността между историко-летописната традиция през езическия период и нейното по-нататъшно развитие през християнската епоха. Те се превръщат в изразител на една от формите на самостоятелното развитие на старобългарската историопис.

§ 3. ИСТОРИЧЕСКА ПУБЛИЦИСТИКА И ИСТОРИЧЕСКИ РАЗКАЗИ

Общият културно-политически напредък на българската държава в края на IX и началото на X в. предизвиква по-голямо жанрово разнообразие в нейното летописание. Разцветът на старобългарската книжнина и зараждането на научната мисъл⁴⁹ благоприятствуват за появата на исторически творби с оригинален характер, в които самостоятелното мислене и остро политическо чувство на техните автори се открояват особено ярко. В центъра на тяхното летописание са поставени защитата на славянската писменост и укрепването на българската народност. Широкият отзвук, който получават тези важни общественно-политически въпроси в старобългарската книжнина, създава условия за възникването и развитието на историческата публицистика в нея.

Сред паметниците, принадлежащи към този жанр, е запазена творбата „О писменѣхъ Черноризца Храбра“⁵⁰. В Храбровото произведение основният въпрос, поставен от автора, е разгледан подробно и с вещина. Защитата на славянската писменост е извършена чрез изложението на множество исторически факти, които убедително изграждат и потвърждават идеята на Черноризец Храбр за правото на нейното самостоятелно съществуване наравно с гръцката, латинската и еврейската. Тази задълбоченост в творбата

⁴⁹ Е. Георгиев. Разцвет на старобългарската литература. . . , с. 340; Ив. Дуйчев. Зараждане на научната мисъл в средновековна България. . . , с. 432.

⁵⁰ К. Калайдович. Иоан Экзарх Болгарский. . . , с. 184—192; О. Бодянский. О древнейшем свидетельстве что церковно-книжный язык есть славяноболгарский. — ЖМНП, ч. 38, II отд., 1849, с. 40—45; Й. Срезневский. Древние писмена славянские. — ЖМНП, ч. 59, II отд., 1848, с. 32—36; В. Ягич. Разсуждения южнославянской и русской старины в церковнославянском языке. Исследования по русскому языку. Т. I. СПб., 1895, с. 448—451; P. Safarik. Mníchа Chabра о písmenech slovanských. Praha, 1851; К. Кеуев. К истории изданий И. П. Шафариком сказания Черноризца Храбра „О писменах“. — ТОДРЛ, XIX, 1963, с. 448—451; В. Златарский. Кой е бил Черноризец Храбр. История на българската държава. . . , I. Ч. 2, с. 853—860; Й. Иванов. Български старици из Македония. С., 1931, с. 446—470; К. Куев. Черноризец Храбр. С., 1967, с. 11—19.

Голямо е мястото и на изследванията, посветени на литературното и историческото значение на творбата. М. Генев. Цар Симеоновият век в литературата. — БИБ, I, 1928, 4, с. 110—113; В. Велчев. Черноризец Храбр като ритор. — Българска мисъл, XIII, 1938, 6, с. 381—391; В. Киселков. Българската книжнина през Симеоновия век. С., 1943, с. 70—84; П. Динев. Черноризец Храбр. — Език и литература, VIII, 1953, 1, с. 47—57; Е. Георгиев. Разцвет на старобългарската литература. . . , с. 304—329; К. Куев. Черноризец Храбр. . . , с. 149—164; В. Златарский. История на българската държава. . . , I. Ч. 2, с. 820—829; Ив. Дуйчев. СБК-И, с. 203—210; Рационалистични пробы в славянското средновековие. . . , с. 467—469.

има особено важно значение от историографска гледна точка, защото тя показва начина и метода на нейното построяване.

Първите исторически факти, посочени от Черноризец Храбър, осведомяват за основните етапи в развитието на писмото у славяните. Според данните първоначално те са задоволявали своите писмени нужди посредством употребата на отделни знаци: „Прочее преди славяните няхаха книги, но бидейки езичници, четяха и гадаеха с черти и резки.“⁵¹

Вторият етап от развитието на писмото у славяните според известията в съчинението се е обуславял от приемането на християнството. Съгласно тази религиозна промяна е било необходимо славянския език да се приспособи към римската и гръцката азбука. Съобщава се за трудностите при приспособяването на славянската реч към гръцката писменост и за дългогодишната употреба на последната. „И така беше много години.“ Широката ерудиция на Черноризец Храбър и неговата добра граматическа образованост са му позволили да открие несъответствието между устройството на славянския език и гръцката азбука.

Особено ценни са данните, които показват създаването на славянската азбука. Най-напред е посочен нейният създател Константин Философ — Кирил, след което авторът се спира върху нейния произход „... и той им състави 38 букви: едни по образец на гръцките букви, а други пък според славянската реч“⁵². В тази част на паметника се съдържат и данни за семитския произход на гръцката азбука, които са напълно достоверни.⁵³

Най-голямо място в старобългарския паметник е посветено на данните, които отразяват идеологическата борба между Византия и християнска България. Те се явяват значимо историческо свидетелство за един критичен период в българския духовен живот, когато борбата за правото на съществуване на старобългарската писменост се води в общоидеологически и държавнополитически аспект. Точно и кратко е посочена същността на трите основни обвинителни пункта на византийската идеологическа доктрина, отправени срещу славянския език и книга. Тези редове от творбата отразяват борбата срещу триезичната ерес, проповядвана от византийските духовници сред българското християнизирало се общество.⁵⁴

Като високообразована личност авторът е далеч от формалното запознаване на читателите с такъв важен обществено-политически въпрос като правото на самостоятелен славянски език и писменост. Историческите и богословски доводи са изложени аргументирано. Проучванията върху източниците на Черноризец Храбър показват, че той е ползвал произведения на известни византийски автори, като Псевдо-Теодосий, Климент Римски, Георги-Монах Амартол и др.⁵⁵

В полемичен дух той противопоставя на византийските си опоненти тогавашното научно знание за развоя на писмеността. Така от позицията на светския научен мироглед Черноризец Храбър развива концепцията за еволюцията на събитията и явленията. На тази основа разкрива общите закономерности в развитието на славянската и гръцка азбука. Ето защо основателно това негово схващане в литературата се оценява като първа

⁵¹ Христоматия по старобългарска литература. С., 1974, с. 99 (по-нататък ХСЛ).

⁵² Пак там.

⁵³ К. К у е в. Черноризец Храбър. . . , с. 188; И в. Д у й ч е в. СБК, I, с. 204—206.

⁵⁴ К. К у е в. Черноризец Храбър. . . , с. 22, 135—148, 188—189.

⁵⁵ И в. Д у й ч е в. СБК, I, с. 205—271; К. К у е в. Черноризец Храбър. . . , с. 56—

проява на рационалистичен пробыськ в историческото книжовно познание на славянското средновековие изобщо.⁵⁶

Като изтъква светостта на славянската писменост, Черноризец Храбър постига и утвърждаването на божествения произход на самата старобългарска книжнина. В това отношение той следва традицията на Кирил и Методий, прилагайки я в борбата с византийската църква. Ръководен от идеята за извоюването на народностните принципи, по които е трябвало да се изгражда духовният живот на християнска България, за да придаде по-голяма тежест на делото на Кирил и Методий, Храбър сочи, че то е резултат от божествената промисъл. „А славянските книги сам св. Константин, наречен Кирил, ги преведе и буквите създаде за малко години, онези мнозина, 7 души, и за много години създадоха техните букви. . . Затова славянските букви са по-свети и по-почит, защото свет мъж ги е създал, а гръцките — елини-езичници.“⁵⁷ Чрез тази особеност, както и чрез поставянето върху една обща божествена основа на славянската, гръцката и еврейската писменост авторът осъществява строго определена политическа цел — неутрализирането на византийското политическо и църковно влияние върху България. Именно в защитата на своята политическа идея Черноризец Храбър излага така задълбочено своите доводи.

В заключителната част на творбата се съдържат още две исторически известия. В първото се изтъква, че славянската азбука, създадена от Кирил и Методий, по времето на Черноризец Храбър все още се е устройвала, а във второто е посочена годината, в която е била създадена славянската азбука от Кирил и Методий — „в годината 6363 от създаването на света“. Първото известие вероятно визира преустройството на глаголицата и създаването на кирилицата от Кирило-Методиевите ученици в България.

За да уточни по-подробно годината, в която се създава славянската азбука, Черноризец Храбър намира за необходимо да посочи такива реални политически фигури като: византийския император Михаил III (856—867), княз Борис I (852—889), княз Ростислав (846—870) и панонския владетел Коцел (861—874), т.е. личности, имащи най-значителна роля в разпространението на славянската писменост.

Анализът върху съдържанието на съчинението „О писменехъ Чръноризца Храбра“ показва, че той не би могъл да има завършен характер, без да бъде свързан с личността на неговия създател. Той написва своя трактат за славянската писменост, ръководен от своето обществено съзнание, докосвайки се до съдбата на българската държава. Всичко това той съчетава с отлично синтезирана историческа мисъл. Присъствието на критичното отношение към използваните византийски източници, противопоставянето на своите граматически и исторически познания определят оригиналният характер на творбата. Тези особености в писателската и гражданската личност на Черноризец Храбър, нейният голям вътрешен исторически заряд дават основание той да бъде посочен като създател на историческата публицистика в старобългарската литература. Като публицист той е свързан с реалната социална и политическа обстановка в България от края на IX — началото на X в. Тогава най-вероятно е било написано и произведението. За времето, в което е създадено, то се оказва най-действеният историко-публицистичен труд, превръща се в истинска апология на славянското дело. Тази свежест в старобългарското произведение е произтичала от самото държавнополитическо състояние на България в края на

⁵⁶ И в. Д у й ч е в. Рационалистични пробысьци в славянското средновековие. . . , с. 467—468; К. К у е в. Черноризец Храбър. . . , с. 155—157.

⁵⁷ ХСЛ. . . , с. 100.

IX — началото на X в. Нейното историческо обособяване в европейския Югоизток по времето на княз Борис и цар Симеон, формирането на българската народност, активната съпротива срещу византийското църковно и политическо влияние слагат отпечатък върху историческия труд на Черноризец Храбър. Той става носител на ярко изразената тенденция в българския духовен живот към самостоятелно организиране, обусловено от силно повишеното единно историческо и народностно съзнание на българите.

Утвърждаването на книжовната тенденция в старобългарското летописание благоприятствува и за появата на историческия разказ като своеобразна форма на отражение на различни общественно-политически събития. Той става израз на художествения усет на летописците и на техния афинитет към основното и специфичното в духовния живот на българската народност и държава. Заедно с това историческият разказ се появява, за да задоволи необходимостта от един по-жив и увличащ маниер на отражение на отделни идеи и явления, като християнизацията на българския народ, утвърждаването на славянската писменост, защитата на политическата и териториалната независимост на държавата.

За историята на старобългарското летописание от този жанр исторически творби е оцелял разказът „Чудото на свети Георги с българина“⁵⁸.

Откриването на старобългарския препис на разказа в ръкописен южнославянски пролог от XIV—XV в. в сръбската редакция създаде известен тласък в по-нататъшното му проучване.⁵⁹

Основният мотив в разказа е свързан с чудотворната сила на св. Георги, проявена чрез железния кръст, носен от българина Георги. Творбата започва с неговата изповед, в която съобщава, че ще разкаже за историята на този железен кръст. Посредством този въвеждащ агиографски мотив авторът насочва своя разказ към отразяването на събития, засягащи историята на българската държава по времето на княз Борис I и цар Симеон. Най-напред е отбелязано покръстването на българите, което от автора е свързано с държавната дейност на княз Борис I. Отражена е конкретно неговата християнизаторска политика — разрушаването на езическите светилища, разпространението на християнската книжнина, средоточаването на византийски духовници, издигането на църкви и манастири. Определено място заема и тревожното управление на княз Владимир и детронирането му от Симеон. Сведенията за българо-маджарската война (895 г.) и главно сраженията от 895 г., станали в Северна Добруджа, заемат основен дял в разказа. Но трябва да се изтъкне, че от автора те са използвани като фон, върху основата на който той показва чудодейната сила на светеца. Тази осо-

⁵⁸ Х р. Л о п а р е в. Чудо святого Георгия о болгарине. Памятники древней письменности. СПб., 1894, с. 1—21; В. З л а т а р с к и. История на българската държава през средните векове. . . , I, Ч. 2, с. 249—252, 260—262, 281; Й. И в а н о в. Български старини из Македония. . . , с. 43; И в. Д у й ч е в. СБК, I, с. 70, 210—212.

⁵⁹ И в. С н е г а р о в. Старобългарският разказ „Чудо на свети Георги с българина“. — ГДА, IV, 1954—1955, с. 217—225; Б. С т. А н г е л о в. Старославянски текстове. Нов препис на старобългарския разказ „Чудо на свети Георги с българина“. — ИИБИ, III—IV, 1954, с. 167—173; Сказание за железния кръст. — В: Старобългарска литература. Материали и изследвания. I. С., 1971, с. 124—128.

Като литературна творба и домашен исторически извор паметника е разгледан от редица автори: П. Д и н е к о в. Старобългарска литература. . . , с. 160—163; Е. Г е о р г и е в. Разцвет на старобългарската литература. . . , с. 340—346; В. З л а т а р с к и. Кой са били вътрешни и външни боляри. — В: Сборник в чест на С. Бобчев, С., 1921, с. 46—57; И в. Д у й ч е в. СБК, I, с. 210—212; В. Г ю з е л е в. Княз Борис I. С., 1969, с. 467; И в. Б о ж и л о в. Към хронологията на българо-маджарската война при цар Симеон 894—896. — ВИС, 6, 1971, с. 20—33.

беност изпъква още по-добре, като се добави, че в разказа не са отбелязани началото и краят на войната.⁶⁰

Прегледът върху съдържанието на творбата показва ясно нейната непосредствена близост с основните събития от културно-политическия живот на българската държава по времето на княз Борис и цар Симеон. Текстологическото съпоставяне на трите основни преписа позволи да бъдат отбелязани същественият моменти, насочващи към старобългарския оригинал на творбата.

Сравнението между двата руски преписа и старобългарския от XIV в. показва, че първите редове от разказа за Йосиф Черноризец най-вероятно са резултат на една късна интерполация от страна на неговите преписвачи. В старобългарския препис архиепископът, доведен от княз Борис I, е споменат с името Стефан. Тази съществена отлика показва, че споменатият свети Йосиф не може да се идентифицира с първия български архиепископ, който се именувал именно Стефан.⁶¹

За издирването на оригиналния състав на творбата важно значение имат сведенията, дадени за свалянето на княз Владимир от Симеон. Сравнението между текстовете на руските преписи, старобългарския и житието на св. Климент Охридски, и „Житието на петнадесетте тивериуполски мъченици“ не установява сходни моменти между тях. Това показва, че сведенията в старобългарската творба са предхождали и са били независими от данните, посочени в Теофилактовите съчинения. Историческата достоверност на споменатите известия се подчертава особено ясно от сходството им към сведенията в хрониката на Регино.⁶² Всички тези съпоставки показват, че редовете, отнасящи се до детронирането на Владимир, са принадлежали на самия оригинал. Епизодът за изцелението на жената на българина Георги и направата на железния кръст в старобългарския препис отсъства в по-голяма част от публикуваните руски преписи.⁶³ Тази отлика е съществен аргумент в подкрепа на оригиналния, старобългарски характер на творбата.

Цялостното съдържание на произведението показва, че то е представлявало едно от средствата, които са спомагали за утвърждаването на християнския мироглед сред българския народ. Но историческият фон, върху който се пресъздава чудотворството на железния кръст, е изпълнен с ясно изразена патриотична и политическа тенденция. Тя се е определяла от историческите условия, в които е била създадена творбата. По всяка вероятност тя възниква в края на IX в., когато важните реформи в културно-политическия живот на българската държава оттекат активно в творчеството на старобългарските книжовници, за да укрепят още по-силно народността и историческо съзнание на българския народ. Основните събития в живота на българската държава при княз Борис и цар Симеон са приведени, за да се почувствува по-образно духът на тяхната епоха.

Авторът е доловил и отразил най-съществените прояви, които са отбелязали духовното издигане на българския народ. Той е направил опит да даде собствена историческа преценка за времето, в което е живял, да погледне отстрани съдбата на своя народ. Навярно поради това той отбелязва „Отче игумене Петре! Аз съм от новопокръстения български народ. . .“⁶⁴

⁶⁰ И в. Б о ж и л о в. Цит. съч., с. 29.

⁶¹ В. З л а т а р с к и. Български архиепископи и патриарси. — ИБИД, VI, 1924, с. 49—59; История на българската държава. . ., I. Ч. 2, с. 249—252, бел. 1, с. 260—262; И в. Д у й ч е в. СБК, I, с. 211; И в. С н е г а р о в. Старобългарският разказ „Чудо на свети Георги с българина“. . ., с. 225.

⁶² В. З л а т а р с к и. Кой са били вътрешните и външните боляри. . ., с. 50.

⁶³ Б. С т. А н г е л о в. Сказание за железния кръст. . ., с. 124—128.

⁶⁴ П. П е т р о в и В. Г ю з е л е в. Христоматия по история на България. I, с. 335.

Определянето на българския народ като „новопокръстен“ и „новопросветен“ показва, че в творбата е направен опит да се потърси по нов начин неговото място сред останалите християнски народи. Тук проличава много добре историческата точност на авторовата мисъл. Макар и проникната от месианската идея, тя е подплатена с редица важни исторически свидетелства. Тази характерност проличава най-напред от посочването на княз Борис като „избраник на бога“. Авторът изхожда от конкретния исторически факт за християнското име на българския владетел, за да го превърне в реликва за народа, в негов Месия. Поради това той съобщава, че в „светото кръщение“ той е наречен Михаил. Именно по този апокалиптичен елемент старобългарското произведение твърде много си схожда с апокалиптичните византийски творби. Месианската роля на княз Борис е посочена по-нататък чрез сбития разказ за най-важните моменти от неговата християнизаторска политика. Сведенията за „победата“ над „непокорливия български род“, за неговото просвещение в християнството са достоверни и намират потвърждение в останалите извори за държавната дейност на княз Борис I.⁶⁵ Тази част от произведението разкрива стремежа на автора да посочи правото на самостоятелно съществуване на „новопокръстения български народ“. Тази своя задача той реализира твърде устойчиво посредством данните за утвърждаването на българите в лоното на християнството по правилата на църковните канони: „... Утвърди ги със светите книги в правата християнска вяра, като доведе архиепископа св. Йосиф (Стефан) и други учители и наставници, съгради черкви и манастири, постави епископи, попове, игумени, които да учат и ръководят народа му по божия път.“⁶⁶

В жанрово отношение творбата може да се определи като исторически разказ, в който на основата на агиографския елемент — чудото, се споменат важни културно-политически и религиозни събития от втората половина на IX в.⁶⁷ Разказът е ново свидетелство за разнообразието в старобългарската историческа литература. В практическо отношение творбата е задоволявала духовните интереси на един по-широк кръг от читатели, надхвърлящи средата на висшата феодална аристокрация. Тази практическа насоченост на разказа „Чудото на св. Георги с българина“ показва стремежа на създаваната през този период историческа книжнина да напуска строго официалните очертания и да придобива една по-голяма обществена популярност.

Една друга проява на тази демократизация в старобългарската историческа книжнина се явява новооткритото „Сказание за железния кръст“. За пръв път то се публикува и обнародва от Б. Ст. Ангелов.⁶⁸ Тази творба е открита в един руски ръкописен сборник от края на XV и началото на XVI в. в сбирката на Уваров. Насловът и началото на творбата имат следното съдържание: „Сказанне чюдеснѣхъ свѣтаго великаго и славнаго мѣченика Христова гевургіа господнъ благословн.“

Сюжетът е свързан отново с чудотворството на св. Георги, представено в десет чудеса, обединени в един разказ. Той започва с повествованието на самия автор, който последователно включва няколко разказвача, които описват чудесата на св. Георги. След тяхното повествование в края на произведението авторът отново се намесва, за да придаде завършен вид на

⁶⁵ В. Златарски. История на българската държава... I, Ч. 2, с. 18—210.

⁶⁶ П. Петров и В. Гюзелев. Христоматия по история на България. I, с. 335.

⁶⁷ Ив. Снегаров. Старобългарският разказ „Чудо на свети Георги с българина“... с. 225—226.

⁶⁸ Б. Ст. Ангелов. Сказание за железния кръст... с. 121.

своего произведение. Съдържанието подчертава умението на автора да разказва и да привлича вниманието на читателите.⁶⁹ Използувани са и различни художествени изразни средства, които засилват разнообразието в стила на автора. Наред със своите литературни достойнства за нас творбата е ценна като представител на историческата книжнина. Преди всичко тя допълва състава на малко запазените произведения, които е трябвало да изпълняват ролята на средство за утвърждаването на християнския мироглед сред старобългарското общество. Наред с това в разказите на отделните лица се споменава за реални владетели и други персони, посредством което читателите са обогатявали своето историческо и географско познание за чуждите земи. Характерен в това отношение е разказът „Чудо. Д. ѿ попови свѣ“⁷⁰.

Особено забележителни са разказите, които се водят от името на българите Георго и Климент.⁷¹ Те отбелязват твърде голямо сходство със съдържанието на разглеждания по-горе самостоятелен разказ „Чудото на св. Георги с българина“. Но трябва да се отбележи, че историческите сведения в тях са съкратени. Там например при „Чудо. Д. ѿ крѣстѣни блѣгаринѣ“ пасажът за управлението на Владимир е сбит доста, което вероятно е резултат от разпространението и преписването на самото „Сказание“. От важно значение за потвърждаването на близостта между „Сказанието“ и самия разказ „Чудото на св. Георги с българина“ е отбелязването на архиепископа, доведен от княз Борис, също с името Стефан.⁷² Освен това като цяло това чудо от „Сказанието“ е сходно с разказа и по своята идейна насоченост. Преди всичко ясен е стремежът на автора да свърже своя разказ здраво с българската действителност с отразяването на верни моменти от политическия и духовния живот на държавата в периода на нейната християнизация. Разбира се, трябва да се изтъкне, че политическата насоченост тук е загубила още повече от своята непосредственост, но тя се усеща чрез мисълта на автора и неговия патриотизъм.

Разгледаните особености на творбата позволяват с основание засега да се потвърди нейният старобългарски произход. Важен аргумент в полза на това мнение е и самото име на автора, което е било твърде разпространено у нас през Средновековието (Ходоул). По своята форма творбата представлява компилация, получена в резултат на внимателния подбор на чужди — главно византийски, и домашни разкази за св. Георги.⁷³ Съдържащите се в „Сказанието“ исторически известия са представлявали един своеобразен източник за политическия живот както на България, така и на други държави и народи. Ето защо тази творба може да бъде определена като летописен разказ с определена политическа тенденция и практическа насоченост.

Към групата на историческите разкази трябва да бъде отнесен и разказът за покръстването на княз Борис и българите.⁷⁴ Този разказ, независимо че е бил съставен в България през XIV в., е имал за свои източници вероятно и недостигнали до нас исторически творби от IX—X в. Основание за това предположение ни дават интересните сведения за живота на българите от този период.

⁶⁹ Б. Ст. Ангелов. Сказание за железния кръст..., с. 128—129.

⁷⁰ Пак там, с. 129—130.

⁷¹ Пак там, с. 137—138.

⁷² Пак там, с. 141—143; 147—151.

⁷³ Пак там, с. 141.

⁷⁴ Старобългарски разказ за покръстването. Превод на В. Гюзелев от Я. Яцки и р. с. к. и. Мелких тексты и заметки по старинной славянской и русской литературам. — ИОРЯС, VII, 1903, I, с. 112 в Христоматия по история на България. I, с. 200—201.

Разглеждането на съдържанието, идейната и практическата насоченост на историко-публицистичните творби и разкази позволява да бъде отбелязано тяхното място и значение в развитието на българското летописание. Като че ли те се очертават като най-непосредствен израз на положителната страна на византийското влияние в старобългарската историческа книжнина. Те са обърнати с лице към византийската литература, но не за да ѝ подражават механично, а за да се възползват от нейните форми и някои сюжети. Съдържанието на разгледаните творби показва, че техните автори асимилират прочетеното от своите византийски източници и успяват да създадат произведения с оригинален характер, които са отразявали основните събития в българския общественно-политически живот от втората половина на IX — началото на X в.

§ 4. КНИЖОВНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ С ИСТОРИКО-ЛЕТОПИСНИ ЕЛЕМЕНТИ

Към паметниците с историко-летописни елементи трябва да се отнесат няколко важни произведения на старобългарската църковна литература: първото житие на Наум, Прост ранното житие на Климент Охридски, Житието на петнадесетте тивериуполски мъченици от Теофилакт Охридски и „Беседата на Превитер Козма срещу богомилите“. Мястото им в историята на старобългарското летописание се определя от историческите известия в тяхното съдържание. Те имат значението на едно особено външно допълнение; което разширява и задълбочава представата за съдържанието и формите на българската историопис от средата на IX — началото на XI в. Сведенията за културно-политическия живот на българската държава в тези произведения позволява да се търси основателно тяхната летописна основа. Тази идея възниква в края на XIX и началото на XX в., когато се откриват по-голяма част от житията за Кирил и Методий и техните ученици.

Сред тях важно място заема първото (най-старо) житие на превитер Наум, написано вероятно от последовател на Климент и Наум.⁷⁵ То е обнародвано по едно и също време от Й. Иванов и руския славист П. А. Лавров. Творбата е издадена с коментар на Ив. Дуйчев. Според него вероятно тя е била създадена по времето на цар Петър (927—969). Въпреки своето кратко съдържание това житие получава висока оценка още от своите откриватели. То е първостепенен източник не само за дейността на Наум, но и за живота и съдбата на останалите Кирило-Методиеви ученици. Значението му се допълва и от съдържащите се в него елементи на историческо повествование. Те не могат да бъдат рязко отделени от агиографските известия, но все пак тяхното посочване е възможно.

Те се забелязват още в началото при разкриването на живота и просветителската дейност на Наум. Неговата роля в културно-политическия живот на държавата е показана чрез изтъкването му като заместник на Климент Охридски. Поверяването в негови ръце на просветителска дейност в югозападните български земи става по нареждането на Симеон, отбелязан в житието като „благоверен цар“⁷⁶. Събитията са пресъздадени стегнато и

⁷⁵ Й. И в а н о в. Български старини из Македония. . . , с. 305—311. Паметникът е обнародван и от П. Л а в р о в. Жития св. Наума Охридского и служба ему. — ИОРЯС, XII, 1908, 4, с. 1—7. Творбата е издадена с коментар и от И в. Д у й ч е в. СБК, I, с. 60—62, 201—202; Пространното гръцко житие и служба на Наум Охридски. — В: Константин Кирил Философ. Юбилеен сборник по случай 1100-годишнината от смъртта му. С., 1969, с. 261—279.

⁷⁶ Й. И в а н о в. Български старини из Македония. . . , с. 306.

напомнят за краткото историческо повествование. Тук житийният елемент е само загатнат, което показва, че старобългарските житиеписци все още не са били сковани от каноническите изисквания на агиографската литература и в творчеството си са се ръководили от съзнанието, че са били и летописци на своята съвременност.

Сведенията за презвитер Наум не заемат цялото съдържание на житието. Обособена композиционна единица в него се явява сравнително дългия разказ за съдбата на Кирило-Методиевите ученици след прогонването им от Моравската земя в 885 г., за злините на тамошните славяни, нанесени им от нахлуването на маджарите „поради сторените им беззаконни дела, заради ересите“. Въпреки че авторът не се доуточнява, става ясно, че в тази част от житието той е обърнал мисълта си към възхвала на Кирило-Методиевото дело. И като че ли сведенията за просветителската дейност на Наум са послужили на автора като удобен случай, за да бъде отразена дълбоката почит към пазителите на славянското писмо — Кирило-Методиевите ученици. С типично летописен маниер са отбелязани последните редове от този откъс на житието, отнасящи се до нахлуването на маджарите в Моравия: „Не по мзозѣхъ же лѣтъ“ прѣидоше Оугрѣ пѣвнѣскѣнъ азѣнкъ и поплѣннѣше земаю нхъ и опоустѣнѣю нхъже въ не поплѣннѣше Оугрѣнѣ то въ блѣгары бѣжааше и ѿста земаа нхъ поуста Оугромъ въ власть.“⁷⁷

И тук, както в редица останали старобългарски паметници на светската литература се подчертава важното значение на българската държава за съхранението и по-нататъшното развитие на Кирило-Методиевото дело. И вероятно ръководен от тази мисъл, авторът отбелязва началната история на старобългарската писменост именно с идването на част от Кирило-Методиевите ученици в България.

Разграничаването на летописните елементи в Наумовото житие позволява да се открият някои основни черти в неговото съдържание. Ясно е, че при написването му авторът се е опирал и на произведения със светски, исторически характер. Структурните белези на Наумовото житие показват, че то няма облика на образцово написано житийно произведение. По-голяма част от неговото съдържание има актуален характер и е свързано с главните събития от българския държавнополитически живот през IX — началото на X в.

Изтъкнатите особености още по-ряко се открояват при разглеждането на творчеството на Теофилакт Охридски, което основателно все по-често се свързва със старобългарската историко-литературна традиция от IX — началото на XI в. От особено важно значение в подкрепа на казаното се явява „Пространното житие на Климент Охридски“⁷⁸. Многобройните издирвания върху съдържанието на творбата показват, че животът и разностранната дейност на Климент Охридски са разкрити на широка историческа основа, като едновременно с това са отразени редица културно-политически събития от времето на княз Борис I и неговите наследници — Владимир и Симеон.⁷⁹ По-специалният анализ върху отделните места от гръцкия текст, като: „Климент остави на нас българите“, „известно е впрочем, че всичко това се пази от трудолюбиви хора“ и др., предизвикващи

⁷⁷ Й. Иванов. Български старини из Македония. . . , с. 307.

⁷⁸ Н. Туницкий. Св. Климент Охридски, епископ Словянский. Сергиев посад, 1913, с. 58—60; Материалы для истории жизни и деятельности учеников св. Кирила и Мефодия. Сергиев посад, 1918, с. 144; А. л. М и л е в. Гръцките жития на Климент Охридски. Увод, Текст, превод, объяснителни бележки. С., 1966, с. 77—147.

⁷⁹ А. л. М и л е в. Гръцките жития на Климент Охридски. . . , с. 125—129.

смущение у преводачи и изследователи, позволи да се допусне използването на оригинално старобългарско житие на Климент, написано най-вероятно от пряк ученик, както и някои други летописни произведения, принадлежащи главно към Охридската книжовна школа.⁸⁰

От прегледа върху съдържанието на гръцкия оригинал на житието се вижда, че то се разделя на три части:

1. Сведения за делото на Кирил и Методий (I—IV).
2. Сведения за дейността и гонението на техните ученици в Моравия след смъртта на Методий (VII—XII).
3. Сведения за живота и дейността на Климент Охридски (XIV—XXIX).⁸¹

Тези вътрешнокомпозиционни особености на творбата показват, че и използваният старобългарски оригинал не е бил единствено и изцяло посветен само на Климент Охридски. И в него, както при житието на Наум, авторът е посветил една голяма част от произведението си на възхвала към Кирил и Методий и на учебно-просветителската дейност на техните ученици. Внимателното проучване на известията за българския народ и за Климент Охридски, отразени във византийската творба, позволяват да се установи наличието на историко-летописни елементи в използваното от Теофилакт Охридски старобългарско съчинение и да се потърси тяхната идейна и практическа насоченост. Те се откриват непосредствено след увода на Теофилактово житие в разказа, посветен на Кирил и Методий. В него ясно проличава стремежът към непосредственото свързване на Кирило-Методиевото дело с българския народ. На дейността им, посветена на изнамирането на славянската азбука, е придаден божествен характер. Изтъкната е тяхната просветителска работа. За пръв път именно в това житие са споменати петимата най-близки ученици на Кирил и Методий — Горазд, Климент, Наум, Ангеларий, Сава, преминали в българските земи.⁸² Представянето на българския народ като пряк наследник на Кирило-Методиевото дело в творбата на Теофилакт Охридски представлява една идея, която е твърде характерна за старобългарската историко-литературна традиция от IX—X в. Мълчанието на византийските автори от този период по отношение на разкриването на живота и дейността на славянските първоучители и техните ученици ни кара да мислим, че това важно сведение Теофилакт Охридски е взел именно от своя старобългарски източник.

Изключителен по своята историческа стойност е разказът за „Покръстването на Борис“. В него е отбелязано времето на управлението на българския владетел и покръстването му от Михаил III (849—867). Направен е стегнат схематичен портрет на българския владетел, като се набляга върху неговите вътрешни достойнства, полезни за съдбата на държавата. Попълно е пресъздадена неговата християнизаторска политика. Тук най-добре проличава острата политическа мисъл на автора, който дава една далновидна оценка на революционното дело на княз Борис: „Така българският народ, освободен от скитското заблуждение, познал истинския и най-правия път — Христа, — макар и късно, около единадесетия или дванадесетия час, влязъл в божия виноград чрез благодатта на този, който по повикал. Повиква-

⁸⁰ I v. S n e g a r o v. Les sources sur la Vie et l'activité de Clément d'Ochrida. — BBL, I, p. 79—119; А л. М и л е в. Двете гръцки жития на Климент Охридски. — В: Сборник от статии по случай 1050 г. от смъртта му. С., 1966, с. 153; И в. Д у й ч е в. Краткото Климентово житие от Димитрий Хоматиан. — В: Сборник от статии по случай 1050 г. от смъртта му. . . , с. 161.

⁸¹ А л. М и л е в. Двете гръцки жития на Климент Охридски. . . , с. 145—146.

⁸² А л. М и л е в. Гръцките жития на Климент Охридски. . . , с. 81.

нето на този народ станало през 6377 от сътворението на света.⁸³ Тези редове са свидетелство и за стремежа да бъде потърсено обяснение на тази голяма промяна — а именно необходимостта от приобщаването на българския народ към лоното на християнските народи. Ето защо с пълно основание може да се изтъкне, че в този разказ особено ясно се откроява политическата ангажираност на автора с официалната държавна политика и със самата държавна власт. Чувствува се, че той е бил отявлен привърженик на започнатото от княз Борис дело. Непосредствената политическа насоченост на приведения пасаж позволява да се помисли върху това — не дава ли той признаци и за използването от страна на Теофилакт Охридски на старобългарска творба с летописен характер, посветена специално на покръстването на българите.

Известията за българите в първите две части от Теофилактово житие дават основание да се изтъкне, че използваният старобългарски източник е принадлежал на официалната книжнина и вероятно е представлявал исторически разказ, посветен на покръстването на българите. В него релефно се е разкривала една основна идея в старобългарската книжнина — идеята за важната роля на българския народ при продължението на Кирило-Методиевото дело. Разбира се, нейното отразяване е изисквало едно високо активно гражданско и политическо съзнание от страна на автора ѝ. Този извод се потвърждава още по-убедително от историко-летописните елементи в третата част от византийското съчинение. Основателно в науката се предполага, че за написването ѝ е било използвано именно старобългарското житие, посветено на Климент Охридски. Независимо от видимото присъствие на Теофилактово перо не е трудно да се почувствува изисканият стил, на който е било написано това старобългарско произведение. Необходимо е да се отбележи, че началото на животоописанието на Климент Охридски е съпроводено отново с идеята за значението на българския народ като непосредствен продължител на славянското дело на Кирил и Методий. Разкривайки подвизите на Горазд и Климент, авторът насочва читателя по пътя от Моравия към България, за което учениците на Кирил и Методий копнеели.⁸⁴ Характерното в тази част е това, че имаме по-голямо изобилие на сведения с историко-летописен характер, визиращи по-конкретно някои важни обществено-политически събития. Те се отнасят до приютяването на Климент и неговите съмишленици в дома на българските боляри Есхач и Чеслав при идването им в България, бързото им изпращане при княз Борис и радушния им прием от него, изпращането на Климент в Кутмичевица и т.н.

Изобщо в тази част от житието намираме отразени почти пълно всички мерки, които българската държавна власт взема, за да улесни разпространението на славянската писменост и богослужение. Приведените исторически известия, използвани от автора за по-пълното откриване на книжовно-просветителската дейност на Климент Охридски, се явяват отново свидетелство за неговата политическа ангажираност. Присъствието на множество факти, отнасящи се до държавната политика на княз Борис и цар Симеон, издават стремежа към засвидетелстването на дълбока почит и уважение към голямото просветителско дело, чиито основоположници и покровители са били именно те.

Отбелязаните историко-летописни елементи в „Пространното житие на Климент“ са от първостепенно значение за попълването съдържанието на старобългарските произведения с летописно съдържание. Разглеждането

⁸³ А. Л. Милев. Гръцките жития на Климент Охридски. . . , с. 89.

⁸⁴ Пак там, с. 117—124.

на тяхната идейно-политическа и практическа насоченост показват трайността на книжовната летописна традиция в българската държава. Заедно с житието на Наум Теофилактова творба е важно свидетелство за развитието на летописния жанр в Охридската книжовна школа.

В това съотношение с още по-голямо значение се отличава „Житието на петнадесетте тивериуполски мъченици“, принадлежаща също на перото на Теофилакт Охридски.⁸⁵ Намиращите се в него елементи на историческо повествование, отразяващи основните общественно-политически събития в българската държава, създават добра възможност за по-цялостното разкриване на съдържанието и характера на българското летописание в периода от втората половина на IX и началото на XI в. Историческите известия в „Житието на петнадесетте тивериуполски мъченици“ твърде отдавна са привлекли вниманието на специалистите.⁸⁶ Но разработването на творбата в литературно-исторически план е все още слабо застъпено. До известна степен в такава светлина то е разгледано от Й. Иванов.⁸⁷ Успех в определянето на старобългарските произведения, взели участие при съставянето на житието, представлява изследването на Н. Драгова.⁸⁸

Съдържанието на византийското произведение е твърде разнообразно по стил и маниер на писане, по сюжет и идейна насоченост. Първоначално разказът е посветен на утвърждаването на християнската вяра в залязващата Римска империя. Той завършва с отражение на гоненията, които Юлиан Отстъпник (362—361) предприема срещу александрийския епископ — Атанасий.⁸⁹ След това Теофилакт Охридски насочва вниманието си към Югозападните български земи.

Структурата на византийското съчинение позволява да се допусне, че българските известия в него образуват една самостоятелна композиционна единица.⁹⁰ Нещо друго, което прави впечатление при нейното изучаване, е това, че в едно произведение, посветено на възхвала и защита на християнството и неговите тивериуполски мъченици, авторът си позволява отклонение и се впуска в изложението на различни събития, отнасящи се до историята на езическа България. Освен това в своето богословско-историческо произведение Теофилакт Охридски свързва с дейността на тивериуполските мъченици Струмишката и Брегалнишката области, принадлежащи към територията на българската държава. Тези особености в творбата са важен аргумент, който дава още по-голямо основание да се предполага участието на старобългарски източници при написването на византийското съчинение. Прегледът върху известията за българската история в житието показва, че най-вероятно това са били разкази, посветени на историята на българската държава от времето на нейното създаване до Симеон. Тяхното по-конкретно определяне би могло да се постигне чрез анализирането на сведенията за българите, които са отбелязани във византийската творба.

⁸⁵ Митрополит Симеон. Мъченичеството на светите славни петнадесет свещеномъченици, пострадали в Тивериупол, именуван на български Струмица, в царуването на злочестивия Юлиан Отстъпник. — СББАН, 1931, кн. XXVII, с. 239—269.

⁸⁶ K. Igeček. Das christliche Element in der topographischen Nomenklatur der Balkanländer. — Sitzungsberichte der Keis. Akademie der Wissenschaften in Wien. Phil.-hist. Classe. CXXXVI. 1897, p. 66; Християнският елемент в топографската номенклатура на Балканските земи (превод на Ст. Аргиров). — ПСП., XI, 1898, кн. IX, с. 243—245; В. Златарски. Легенда за откриване мощите на тивериуполските мъченици. — В: Избрани произведения. I. С., 1972, с. 190—205.

⁸⁷ Й. Иванов. Северна Македония. С., 1906, с. 61—72.

⁸⁸ Н. Драгова. Старобългарските извори на житието за петдесетте тивериуполски мъченици. — В: Проучвания по случай II конгрес по балканистика. С., 1970, с. 105—129.

⁸⁹ Митрополит Симеон. Мъченичеството на светите..., с. 259—269.

⁹⁰ Н. Драгова. Цит. съч., с. 117.

Веднага след изтъкването на голямата аварска опасност Теофилакт Охридски се обръща към една друга — надхвърляща твърде много измеренията на първата, а именно появата на прабългарите на Балканския полуостров: „Но след като се махнал тоя народ, друг най-беззаконен и най-сви-реп народ, наречен българи, нахлул от страните на Скития, като минал през така наречената река Истър и се явил като тежък бич, изпратен от Бога на западните страни.“⁹¹ Няма съмнение, че тук е визирано идването на Аспаруховите прабългари в „Онгъла“ и самото създаване на българската държава в края на VII в. Това проличава още по-ясно от следващите известия: „И като покорили цялата Илирийска страна, древна Македония до гр. Солун, при това древна Тракия, околността на Верея, казвам и Фили-попол и по-горните места, задържали страните като постоянни обитатели...“⁹² Съпоставянето на тези сведения с данните на византийските и латински автори показва, че те не се отнасят до единичните или съвместни нападения с други народи на прабългарите срещу Византия.⁹³ По-скоро това известие като че ли има отношение към териториалния обхват на българската държава. От византийските и домашните извори е известно, че посочените в житието крепости и области са принадлежали към първата българска държава и са били присъединени към нейната територия още през първата половина на IX в. Струва ни се, че разгледаното известие е една релация именно на политиката, свързана с териториалното разширение на българската държава от края на VIII — първата половина на IX в.

Разгледаните сведения дават основание да се предположи, че те са представлявали част от разказа, посветен на началото на българската история. В него вероятно са били отразени основните насоки на държавната политика, свързана с първоначалното ѝ утвърждаване.

Съществено място в житието заемат и сведенията за езическата религия на прабългарите. Тук за пръв път проличава нейното съдържание. Прави впечатление, че споменатите религиозни обичаи имат свой еквивалент в сведенията от „Отговорите на папа Николай I по допитванията на българския княз Борис“. Възниква въпросът, дали само религията на прабългарите е посочена чрез тези известия. За неговото разрешаване от голямо значение се явява употребата на етнонима „българи“. Като се имат пред вид останалите данни в него, по-правдоподобно е да се приеме, че той е бил употребен като понятие за поданиците на държавата, т.е. и за „славяни“, и за „прабългари“. Установяването на множество сходни черти между религията на двата народа дава още по-голямо основание за изказаното предположение.

Липсата на всякакви сведения за религията на прабългарите от страна на византийските автори, както и малобройните известия за славянската, ни дава основание да мислим, че известията са били заимствувани от старобългарски източник, създаден най-вероятно след покръстването. Изложението на езическата религия в него е било обусловено от необходимостта да бъде възвеличена християнската религия.

Презрителното отношение към езичеството в него до голяма степен си схожда с данните от разгледания вече старобългарски разказ „Чудото на свети Георги с българина“⁹⁴. Ето една съпоставка:

⁹¹ Митрополит Симеон. Мъченичеството на светите. . . , с. 28.

⁹² Пак там.

⁹³ Th. Mommsen. Marcelini V. C. Comitis Chronicon. — MGH, AA, IX, I, Berolini, 1893, p. 95—96; ЛИБИ, I, С., 1958, с. 133; Theophanis. Chronographia, p. 126, 143, 217—218; ГИБИ, III, С., 1960, с. 233—234, 236.

⁹⁴ Ив. Снегаров. Старобългарският разказ „Чудо на свети Георги с българина“. . . , с. 225.

„... Тъй много бе помрачено неразумното им сърце, че се кланяли повече на твърта, отколкото на твореца.“

„... и с кръстния знак победи коравото и непокорливо българско племе, просвети с благоразумна светлина неговото сърце, помрачено от зломишлено дяволско дело...“

Това известие в житието на Теофилакт Охридски показва, че предполагащата старобългарска творба е принадлежала към официалната книжнина и е била тясно свързана с интересите на държавната власт. Нейната идейна насоченост проличава още по-ясно от следващите известия за общественно-политическия и религиозен живот на българската държава през първата половина на IX в. Първите от тях се отнасят до военната политика на хан Крум (споменат с титлата княз) спрямо Византия и преди всичко до похода му срещу Адрианопол през 813 г. и неговото превземане.⁹⁵ Достоверността на това известие се потвърждава от сведенията във византийските източници, както и от разглежданите вече Хамбарлийски надпис и надписа от Малък Преслав. Но това сведение е посочено не толкова, за да отрази голямата победа на българския владетел, колкото за да се отвори дума за разпространението на християнството в рамките на езическа България. Поради това тук са дадени вести за пленяването на ромей-християни от българския владетел, като съвсем конкретно вниманието се насочва към съдбата на един от тях, попаднал в робство във владетелския дом, означен с името Кинам. При подялбата на пленниците по жребие той се паднал на Крумовия наследник, Омуртаг. Когато знатният византиец започнал да го убеждава в светостта на християнската религия, българският владетел му отвърнал надменно и с гордостта на човек, дълбоко почитащ религията на своите деди.⁹⁶ Безспорно в неговия отговор намира израз антихристиянската политика на българската държавна власт, провеждана срещу опасността от духовната и политическа експанзия на Византия.⁹⁷ Още по-ясно е отразена тя в следващите сведения от житието, посветени на антихристиянската дейност на хан Маламир.⁹⁸ В тях е разказана драматично съдбата на един от Омуртаговите синове — Енравота-Войн, който е бил запленил от християнската религия под влиянието на Кинам. В конкретния случай отразяването на смъртта на Енравота представлява ценно сведение за непоколебимостта на държавната власт при всяка проява на увлечение в чуждата религия. Разглежданите известия потвърждават една основна идея, характерна за политиката на българските владетели от езическия период: противопоставянето на религията на българите-езичници с християнската религия на ромеите. Но поставени във връзка с цялото съдържание на житието, тези данни са имали за цел да увековечат първия канонизиран християнски мъченик, появил се в езическа България. Като последица от това се явява и големият оптимизъм в предсмъртната реч на Енравота. Разгледаните особености в съдържанието на тази част от Теофилактовата творба позволява да се предположи използването на друг летописен разказ, посветен на езическата история на българската държава. Появата му е била обусловена

⁹⁵ Митрополит Симеон. Мъченичеството на светите. . . , с. 256.

⁹⁶ Пак там, с. 257.

⁹⁷ П. Петров. Покръстването на българите. — Ипр, X, 1954, кн. 2, с. 36, 40 и сл.; В. Гюзелев. Княз Борис I. . . , с. 87—101.

⁹⁸ Митрополит Симеон. Мъченичеството на светите. . . , с. 250—259.

от необходимостта за укрепването на християнския култ сред българите. Въпреки че трудно може да се отдели историческото повествование от легендата, все пак тези сведения имат определена тенденциозност и са свидетелство за политическата ангажираност на автора.

Разгледаните известия са свидетелство за взаимодействието между старобългарските историко-литературни паметници през IX — началото на X в. Разбира се, използваните исторически данни за религиозно-политическия живот на езическа България в книжовните паметници след втората половина на IX в. са се подбирали в зависимост от значението им за утвърждаването на християнската религия сред новопокръстените българи.

С още по-голяма яснота се отличават следите от оригинално старобългарското летописание в сведенията за държавната политика на княз Борис.⁹⁹ Тези известия, взети заедно с известията на неговото управление от „Пространното житие на Климент Охридски“, потвърждават възможността за съществуването на старобългарски летописен разказ, посветен на покръстването и царуването на Борис, в който основно място е било отделено на християнизаторската дейност на този български владетел. Във византийското житие се казва: „Защото, когато казаният дивен Борис наследил властта, облак от франки покрил цяла България. Към това се прибавил и страшен глад. Българският народ се намирал в лошо положение, защото го погубвал неприятелски меч, от една страна, а, от друга, го задушавал глад.“¹⁰⁰ Тези редове са едно отражение на българо-франкската война през 853 г., което се съобщава в Бертинските анали.¹⁰¹ Известията за тази война показват, че в този старобългарски летопис вероятно са били отразени всички по-важни моменти от политиката на Борис, свързани с въвеждането на християнството в България. Затова и по-нататък в житието се споменава за българо-византийските отношения непосредствено преди официалния акт на покръстването: „И така изпращам (Борис — б.а.) посланици до ромейския цар и до сената, царувал тогава Михаил — синът на Теофил, щото, ако склучи договор за мир, занапред да заживеят живот тих и без смущение, спокоен и мирен във всяко благочестие и честност.“ . . . „И като здрава гаранция давал това, че и той ще приеме божественото кръщение.“

И тук, както и в „Чудото на св. Георги с българина“ се чувства стремежът към причисляването на българите към лоното на християнските народи и с това те да се поставят на равна нога с тях. Особено характерни в това отношение са следните сведения: „Оттогава епископи се поставят и храмове се въздигат и някогашният не народ, а племе варварско сега става и се нарича народ божи.“

Разгледаните известия отразяват усъвършенствуването на летописната фраза, засилването на художествената стойност и изискаността на старобългарските летописни творби. Като потвърждение може да бъде посочена характеристика на княз Борис: „Защото казаният дивен Борис наследил властта. . .“ или „царуването на Борис преминало в крайна тишина и немалко народи му се покорили“. И тук, както в първобългарските летописни паметници изложението е стегнато, написано на жив език. Чувствува се стремежът към точното определяне на отразяваното събитие. Това говори за свежестта на българската летописна мисъл по това време. Изграждането на живия образ на княз Борис ни показва литературните възможности на бъл-

⁹⁹ Митрополит Симеон. Мъченичеството на светите. . . , с. 261.

¹⁰⁰ Пак там, с. 260.

¹⁰¹ G. Pertz. Annales Bertiniani. — MGH, SS, I, p. 448; ЛИБИ, II, С., 1960, с. 287.

гарските летописци от края на IX — началото на X в. и потвърждава още веднъж тяхната политическа ангажираност. Посочените известия за управлението на Борис, съставени с данните за него в „Пространното житие на Климент Охридски“, създават една приблизително завършена представа за старобългарския летопис, посветен на покръстването и царуването на княз Борис.

След разглеждането на християнизаторската политика на българския владетел Теофилакт Охридски преминава отново към един подробен разказ за разпространението на култа към християнските мъченици в България, след смъртта на княз Борис I.¹⁰² Посочени са наследниците на неговата власт — Владимир и Симеон. Любопитно е да се изтъкне, че изобщо не се споменава за отстъпническата дейност на княз Владимир. Може да се предположи без определена сигурност, че това мълчание е било обусловено от желанието да не се опетни името на християнска България или пък, че част от сведенията за Владимир тенденциозно са били изпуснати от Теофилакт Охридски. По-голямо внимание е обърнато на покровителствената дейност на цар Симеон, свързана с утвърждаването на култа на тивериуполските мъченици. Изтъква се, че по негова заповед боляринът Дистър, пренесъл от Тивериупол в Брегалница светиите Сократ и Теодор.¹⁰³

Характерът на Теофилактово произведение дава възможност да се приеме, че при отразяването на събитията от българската история той е използвал сходни по форма и съдържание старобългарски творби.

Анализът върху известията за българската история в житието позволи тяхното по-конкретно определяне; разказ за началото на българската история; разказ за езическата история; разказ за покръстването и царуването на Борис; разказ за християнската политика на Симеон.

Разглеждането на българските исторически известия в Теофилактовата творба показва, че те се явяват още едно свидетелство за политическата жизненост на старобългарските летописни произведения от края на IX — началото на XI в. Вижда се, че при написването ѝ техните автори са използвали активно необходимите исторически данни, за да могат да създадат пълноценни творби, отговарящи на нуждата на държавната политика.

Съхранението и проучването на произведенията на Теофилакт Охридски имат твърде важно значение за историята на българското летописание от втората половина на IX — началото на XI в. Те потвърждават разнообразието в историко-летописния жанр и заедно с това позволяват да бъде разкрито част от съдържанието и формите на летописното творчество на Охридската книжовна школа, чието изучаване е по-трудно в сравнение с това от Преславската школа.

От втората половина на X в. е съхранено друго оригинално старобългарско съчинение, което се явява първостепенен извор за вътрешнополитическия и социален живот на България по времето на цар Петър (927—970 г.). В литературата той е известен като „Беседа против новопоявилата се богомилска ерес от недостойния презвитер Козма“, или просто „Беседа против богомилите“.¹⁰⁴ Заедно със значението му като домашен извор то може за се окаже и като отражение на умствената атмосфера в епохата на утвърди-

¹⁰² Митрополит Симеон. Мъченичеството на светите... , с. 261—269.

¹⁰³ Пак там, с. 226.

¹⁰⁴ М. Попруженко. Козма Презвитеръ, българский писатель, X века. — Български старини, XII, 1936, с. 1; В. Киселков. Презвитер Козма и неговите произведения. С., 1943, с. 10; Ю. Бегунов. Презвитер Козма в славянских литературах. С., 1973, с. 293.

лите се феодални отношения, което поражда нови елементи в развитието на исторически мисъл и знания.

Според данните на самото произведение Презвитер Козма е принадлежал към писателите от Преславската книжовна школа, които са били свързани непосредствено с идеологията на феодалната класа от времето на цар Симеон (893—927) и цар Петър (927—970).¹⁰⁵ Въз основа на тях се приема, че беседата е била написана вероятно през 70-те години на X в.

Независимо от ограничените възможности, които предлага литературната форма на произведението, в него е отразена външната опасност от политическото унищожение на българската държава през втората половина на X в. „Ако ли се случи да се разори мястото поради нахлуване на войска или поради друга причина, гдето те Господ отведе и гдето ти покаже място, вече там живеи. . . Господ не ще умори от глад душите на праведните.“ Вероятно тук е отразена нестабилната политическа позиция на България след смъртта на цар Петър, когато нейните територии са застрашени на първо място от Византия, а след това и от походите на Киевския княз Светослав.¹⁰⁶ Идейната и политическата насоченост на тези данни се определят от обществената позиция на автора, от неговата ярка личност, която оформя облика и стила на неговата творба.

Презвитер Козма е заемал висок църковен сан.¹⁰⁷ Той е бил пряк свидетел на всичките военни и социални трусове, които са обхващали държавата. Благодарение на своята синтезирана историческа мисъл той не ни изброява поотделно всеки един от тях, а ги представя след едно дълбоко вътрешно осмисляне кратко, но съвсем актуално, в духа на християнската философия: „Аз грешника Ви моля в Господ Бога, като виждаме всички военни беди и всички сегашни земи на тази земя поради човешките грехове, нека всеки от нас да се замисли. . .“ Тези редове показват тревогата от открития конфликт в българо-византийските отношения, разразил се през 70-те години на X в., чиито предпоставки се крият в непрекъснатото напрежение на българо-византийските отношения при царуването на Петър.¹⁰⁸ Ръководен от своя патриотизъм, Презвитер Козма излиза извън сферата на своята социално-класова позиция и отправя критиката си към българското общество като цяло. Тревогата от неизвестността за историческата съдба на България и неговото гражданско съзнание го подтиква към обективност при оценката на събитията и фактите. Много точно той е почувствувал двете най-големи опасности за политическата цялост на държавата—богомилството и византизма.¹⁰⁹

Обяснението на историческите събития от гледна точка на библията и другите християнски трудове не намаляват качествата на старобългарския деец като исторически автор. Позоваването на отделни цитати от Светото писание е характерно за патристическата историография, с която вероятно е бил запознат Презвитер Козма.¹¹⁰ Употребата им е целенасочена, съобразена с идеята за запазването на целокупността на българското царство.

¹⁰⁵ М. Попруженко. Цит. съч., с. ССХХС—ССХСХІІ; В. Велчев. Социалната структура на България според беседата на Презвитер Козма. — Ипр, I, 1944, кн. 2—3, с. 135—141; 155; Г. Тодоров. Зараждане и развитие на българската историография. . . , с. 94.

¹⁰⁶ В. Златарски. История на българската държава. . . , I. Ч. 2, с. 518—572.

¹⁰⁷ Според данните на „Беседата“ Презвитер Козма е бил епископ. М. Попруженко. Цит. съч., с. ХVІІ; Ю. Бегунов. Цит. съч., с. 253—257.

¹⁰⁸ П. Мутафчиев. Поп Богомил и св. Ив. Рилски (Духът на отрицанието в нашата история). — ФПр., VI, 1934, кн. 2, с. 9; Ив. Дуйчев. Рилският светец и неговата обител. С., 1947, с. 283—384.

¹⁰⁹ В. Гюзелев. Добруджанският надпис. . . , с. 46—49.

¹¹⁰ Ю. Трифонов. Беседата на Козма Презвитер и нейния автор. — СпБАН, 1923, кн. XXIX, с. 33—34; М. Попруженко. Цит. съч., с. СХСІ, СС; Ю. Бегунов. Цит. съч., с. 221—249.

Отразяването на класовата борба и разобличителната критика спрямо богомилите, висшето духовенство и болярите в „Беседата“ са пряко подчинени на идеята за защита на политическата самостоятелност на българската държава в очертанията на Европейския Югоизток. Следователно произведението възниква като официално идеологическо средство в борбата за запазването на вътрешната и външната цялост на България през края на Х в.

Съпоставената с политическата и практическата насоченост на творбата на Черноризец Храбър „За буквите“, „Беседата“ на Презвитер Козма отразява една друга историческа действителност, коренно противоположна по идеи и политически амбиции, изразени пряко чрез политиката на самия български владетел — цар Петър. Оценката на историческите събития е подчинена именно на идеята за защита на политическата цялост на България. В творбата е направен успешен опит да се обяснят обективните причини, които са застрашавали целокупността на държавата — изострянето на вътрешнополитическия живот и външнополитическата действителност по времето на цар Петър и годините след неговото управление. Независимо от нейния официален характер историческата концепция е формулирана чрез критичния поглед към самата действителност.

Анализът върху историко-летописните елементи в „Беседата“ налага определянето на жанра на произведението.¹¹¹ Съдържанието на съчинението ясно показва, че в него са отразени реално съществуващи факти от политическия живот на България през 50-те и 60-те години на Х в. Тук авторът не си служи с похватите, необходими при създаването примерно на историческия разказ, където се прилага творческо въображение, обединяване на няколко факта, за да пресъздаде историческата действителност. Той се интересува от конкретните жизнени явления и събития, такива каквито са. Тези особености на „Беседата“ дават основание да се търсят в нея елементите на историческия очерк. Налице е обобщаването на историческата действителност чрез отразяването на най-характерните явления. Като исторически очерк „Беседата“ има и естетическо значение. Тя пресъздава действителността в светлината на обществените идеали, свързани с утвърждаването на църковно-феодалната идеология.

Самостоятелното разглеждане на книжовните паметници с историко-летописни елементи позволява да се установи тяхната ярко изразена политическа ангажираност с епохата, в която са били създавани. Анализът върху тяхното съдържание и идейна насоченост показва принадлежността им към официалната книжнина. Съдържащите се в тях исторически известия позволяват да се потърси летописната основа при тяхното съставяне. Особено ценни в това отношение се явяват историко-летописните елементи в произведението на Теофилакт Охридски. Тяхното проучване е свидетелство за активното взаимодействие между отделните творби, принадлежащи към старобългарското летописание.

5. ПРЕВОДНИ ВИЗАНТИЙСКИ ХРОНИКИ

Анализът върху значителното жанрово разнообразие в старобългарската историко-летописна традиция би имал незавършен характер без разглеждането на мястото и ролята на преводните византийски хроники в ней-

¹¹¹ От литературните историци то се определя като публицистичен трактат, ораторска проза и пр. Срв. у Ю. Бегунов. Цит. съч., с. 257—289; П. Динев. Старобългарската литература. . . , с. 15—16. В историческата литература се определя като исторнографска творба от Г. Тодоров. Зараждане и начално развитие. . . , с. 96.

ното развитие. Тяхното навлизане е било обусловено от общия напредък в разпространението на научното познание пред българското общество в края на IX — началото на X в., от нуждата за създаване на една по-цялостна представа за историята на другите средновековни народи и страни.

Успехът, съпровождащ навлизането на преводните византийски хроники в старобългарската литература, се обуславя и от тяхното идейно съдържание, свързано непосредствено с утвърждаването на християнската идеология. Провиденциализмът заема основно място при тяхното философско осмисляне. Идеята за предопределението, тясно преплитаща се с идеята за непрекъснатостта в световноисторическия процес, за постоянното развитие и усъвършенствуване на човешкото общество, са били едно от средствата за обяснение приеждането на християнската религия. Макар и в рамките на есхатологията, тези идеи са предизвикали оформянето на едно ново светоусещане, довело до разширяването и обогатяването на историческата мисъл.

При съставянето на ранновизантийските хроники често са били използвани Библията, произведенията на такива видни богословски автори като Григорий Низиански, Йоан Златоуст, Йоан Дамаскин и др.

Старобългарските автори, работили върху преводите на тези произведения, са получили образец за написването на подобни творби с необходимата богословско-историческа терминология. Възникнали на основата на християнството и на остатъците от елинистическата традиция, ранновизантийските хроники са благоприятствували особено много усвояването на някои елементи на античното познание. Тези главни особености в съдържанието и формите на византийските хроники определят необходимостта: 1) от проследяването на отношението между известията за българите и българските земи в гръцкия и славянския текст на хрониката; 2) от разглеждането на степента, в която тези произведения съхраняват отзвука на античната традиция в развитието на старобългарската историческа мисъл.

Като предмет на по-специално проучване този сложен проблем е бил разглеждан от сравнително малък кръг автори. Изследванията върху езика и съдържанието на славянските преводи на хрониките показват, че в старобългарската историческа книжнина част от тях навлизат още в края на IX—X в.¹¹² Най-широка популярност придобиват хрониките на Йоан Малала, Георги Монах — Амартол и Георги Синкел.

Сред преводните византийски хроники, съхраняващи известия за историята на българските земи през късната античност и ранното Средновековие, както и запазването на античните митологически и исторически реминисценции, хрониката на Йоан Малала представлява един от най-силно изявените образци.¹¹³ Но нейното изучаване за развитието на старобългарското летописание е затруднено до голяма степен поради съхраняването ѝ главно в състава на различни руски хронографи и преписи, в които текстът ѝ се преплита с текстовете на други преводни хроники и историко-белетристични

¹¹² M. Weingart. Byzantiské kronikj v literatuře cirkevné-slovenské... , л. 39—40; Ю. Трифонов. Византийските хроники в църковнославянската книжнина. — ИБИД, VI, 1924, с. 163—181; Ив. Дуйчев. Преглед на българската историография... , с. 445; Рационалистични пробыящи... , с. 467.

¹¹³ В. Истрин. Первая книга Хроника Иоанна Малалы. — Записки Академии наук, VIII, т. I, СПб., 1897, 3, с. 130—145. Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе, кн. II. — Летопись историко-филологического общества при Императ. Новороссийском университете, т. X, Византийско-славянское отделение, вып. VIII, Одесса, 1902, с. 460—475; кн. IV, т. XII, вып. VIII, 1905, с. 364; кн. V, т. XIV, вып. IX, 1910; кн. VI—VII. — СОРЯС, т. 89, вып. 3, 1911, с. 4—11, 18—28; кн. VIII—IX. — СОРЯС, т. 89, вып. 7, 1912, с. 43—57; кн. XI—XIV. — СОРЯС, т. 90, вып. 2, 1913, с. 3—31; кн. XV—XVIII. — СОРЯС, т. 91, вып. 2, 1914, с. 1—29.

творби, с откъси от старозаветни книги и апокрифи. Сред книжовните паметници, в които се е запазила хрониката, най-голямо внимание заслужават хронографите „Елинский и Римский летописец“ в неговите две редакции и „Архивский хронограф“.¹¹⁴

В резултат на проучването на нейната хипотактическа конструкция и установяването на редица българизми в нейния текст, поместен в споменатите хронографии, се достига до извода, че съчинението на Йоан Малала навлиза в старобългарската литература още в края на IX — началото на X в.¹¹⁵

Сравнителният анализ между гръцкия оригинал и славянския превод на хрониката показва, че старобългарският автор добре е познавал гръцкия език, поради което той не се е ръководил от буквалния смисъл на своя оригинал, а е имал сравнително свободно и творческо отношение към него.¹¹⁶

Ние ще се спрем върху по-основните сведения за историята на българските земи в хрониката, които показват отношението между оригиналния текст и неговия предполагаем старобългарски превод. Тези известия се отнасят главно до периода преди образуването на българската държава. В славянския превод, поместен на „Елинский и Римский летописец“ и „Архивский хронограф“, относно сведениято за основаването на Одрин е казано само: *Син же царь въ фракы създа градъ и прозва Адрианопольскъ*.“ Старобългарският преводач е сметнал за излишно да спомене името на император Адриан (117—138) като основател на града, което срещаме в гръцкия оригинал.¹¹⁷ Обратно, при съобщението за смъртта на Атила преводачът прави добавка към гръцкия текст. Изтъквайки неговия произход, той доуточнява, че Атила принадлежи към хунското племе (*атлаа ѿтъ племени сы гепедьскыа оуныска*). В оригиналния текст тази подробност липсва.¹¹⁸

Различия се забелязват и при известието за бунта на Теодорих. В превода отново е показана пестеливост по отношение на биографичните подробности около Теодорих, дадени в оригиналния текст. Старобългарският автор се е задоволил да изтъкне само, че е син на Валамер (Алемера). След това обаче при разкриването на причините за бунта той почти изцяло е следвал използвания оригинал.¹¹⁹

Посочените примери, както и текстологическото изследване на славянския превод на хрониката от В. М. Истрин и М. Вайнгарт, показват, че старо-

¹¹⁴ Э. Шусторович. Древнеславянский перевод хроники Иоанна Малалы. — ВВ, XXX, 1969, с. 133.

¹¹⁵ М. Оболенский. Летописец Переславля Суздальского „Временник имп. Москов. общества истории и древностей российских“. Т. IX. М., 1851, с. I—C; А. Попов Обзор хронографов русской редакции. М., 1866, с. 5—7; V. Jagić. Ein Beitrag zur serbischen Annalistik mit Literatur geschichtlicher Einleitung. — ASIPh, II, 1877, 3, p. 4—9; И. Срезневский. Сведения и заметки о неизвестных и малоизвестных памятниках. — Русский исторический сборник XV века Московского главного архива Министерства иностранных дел, вып. 84, СПб., 1879, с. 112; Архимандрит Леонид. Древняя русская рукопись. — Русский вестник, т. 201, апрель 1889, с. 6; М. Копыленко. Из спостережень над исторією гипотаксису. Гипотактични конструкції „Хроники Иоанна Малалы“. Пам'ятники прекладной литературы X століття в Праца Одеського державного университету. — Зборник філологічного факультету, 1953, II, с. 36; Гипотактические конструкции славянского перевода „Хроника Георгия Амартола“. — ВВ, 1957, XII, с. 232—241.

¹¹⁶ V. Jagić. Mithologischen Skizen. — ASIPh, IV, 1880, p. 412—427; V, I, 1880, p. 1—14.

¹¹⁷ В. Истрин. Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе, кн. XI, с. 31; Joannis Malalae. Chronographia, rec. L. Dindorf, Bonnæ, 1831, p. 280; ГИБИ, II, с. 1958, с. 206.

¹¹⁸ В. Истрин. Хроника Иоанна Малалы, кн. XIV, с. 11; Joannes Malalae. Chronographia, p. 358—359; ГИБИ, II, с. 208.

¹¹⁹ В. Истрин. Хроника Иоанна Малалы, кн. XV, с. 6.

българският преводач е предавал с по-голяма точност онова, което представлявало интерес за него. Освен това забелязва се стремеж към едно своеобразно лексикално осъзнаване на сложните за него откъси. Съвсем ясно проличава опитът към стилистично преосмисляне на текста. Там, където е било възможно, той се е опитвал да се освободи от високия стил и словоред и да се приближи към обичайния за старобългарския летописец делови маниер.

Тези наблюдения могат да бъдат подкрепени и с известията за управлението на император Анастасий. По отношение на гръцкия оригинал описанието на императора от старобългарския автор е по-опростено. Той не е споменат с личното му име, а с прозвището му — „Днкорось Драчаннъ нже ѡтъ нѣа перыкыа“. Изпуснат е и епитетът „пребожествен“¹²⁰.

Още по-характерен е примерът със сравнението между сведението за бунта на Виталиан в двата текста.¹²¹ В славянския превод са пропуснати доста съществени фактически моменти и е обърнато главно внимание на занимателния елемент, но той също е предаден твърде схематично в сравнение с оригинала. Сходството в двата текста е приблизително и показва, че старобългарският съставител на хрониката на места е проявявал една по-голяма свобода по отношение на ползвания оригинал. В първоначалното описание на бунта в славянския текст е пропуснато сведението за участието на хуните и българите във войската на Виталиан. Предадена е, но без да бъде буквално преведена, причината за бунта — затварянето на епископите. Подробно изброените в началото на оригинала териториални области, превзети от Виталиан, липсват в славянския текст. В него авторът се е задоволил да спомене само най-общо, че е била пленена цяла Тракия и Европа, след като Виталиан се отправил към Константинопол с намерение да го превземе.

Посочените отлики между преводния и оригиналния текст на Малаловата хроника потвърждават стремежа на старобългарския автор да осмисля превеждания материал, да обобщава там, където е възможно, да се освобождава от неинтересуващите го подробности, да долавя смисъла и да преминава към съществения за него материал. Ето защо основателно може да се изтъкне, че в превода на сведенията, засягащи късноантичната и ранносредновековната история на българските земи, старобългарският автор показва една по-голяма активност в сравнение с неговата преводаческа дейност по отношение на библейската история, историята на Рим, Персия, Египет, Вавилон и т. н. Интересното тук, което трябва да се отбележи, е, че въпреки известната пасивност авторът се отнася съвестно и към превода на тези известия. Той е оценявал тяхното значение за разширяването на историческия кръгзор на старобългарския читател. Неговото внимателно отношение към известията за историята на останалите източни и западни народи се е обуславяло и от това, че в хрониката събитията от античната история са се обединявали със събитията от библейската история. Така например историята на древното персийско царство в хрониката е тясно свързана с видението на пророк Даниил.¹²² Сведенията за Вавилон са тясно преплетени с известия от Библията. Особено ясно проличава обединяването на античните известия от чисто светски характер със сведения от библейската история в книга XI, където повествованието се отнася до историята на Гърция и Рим.¹²³ Подобно сливане на изворовия материал е характерно и за съдържанието на останалите части от славянския превод на Малаловата хроника.

¹²⁰ В. Истрин. Хроника Йоана Малала, кн. XVI, с. 14.

¹²¹ Пак там, с. 14—16.

¹²² Пак там, кн. VII, с. 4—11.

¹²³ Пак там, кн. IX, с. 3.

Успоредно с преплитането на известия от легендарно-митологично естество в творбата се забелязва и обединяването на събития от чисто светски характер, имащи реална историческа стойност. Например в книга XVIII се дават сведения едновременно за управлението на Византия, Рим, Африка и Персия.¹²⁴ Този маниер на изложение на събитията от световната история е давал възможност за усвояване на идеята за непрекъснатостта в развитието на историческия процес. Употребата на библейските мотиви е способствувала за придаването на християнска тенденция на използвания античен, изворов материал. Тази твърде характерна особеност на хрониката се откроява много добре при анализирането на нейната лексика. Защото нейното усвояване е спомогнало на книжовника да оцени световната история посредством античната култура и заедно с това да потърси мястото на своя народ сред останалите.

Античната лексика в славянския превод на хрониката на Малала е застъпена предимно чрез собствените имена на отделните персонажи. На тази основа тя се класифицира: на митологическа лексика (имена на митологични герои и богове) и на историческа лексика (имена на исторически лица — поети, философи и държавни дейатели).¹²⁵ Разбира се, тази класификация е съобразена с необходимостта от един по-конкретен анализ върху това, какъв е бил обсегът на героите и сюжетите, заети от античната историографска традиция, и тяхното значение за появата и утвърждаването на нови концепции в историческата мисъл у нас в края на IX — началото на X в.

Първият характерен белег в текста на предполагаемия старобългарски превод е съзнателното отношение на автора към античните исторически персонажи. Когато той се е докосвал до дейността на гръцките философи и историци, е намирал за необходимо да превежда точно техните персонални характеристики, макар и твърде лаконични. Това е своеобразно свидетелство за прякото отношение на българския съставител към живота и творчеството на най-важните представители на гръцката история и философия. За Херодот той казва: „Яко же Иродотъ мудрый списа“¹²⁶; за Омир: „Яко же рече Омиръ творец“¹²⁷; за Платон: „О нем же речъ Платонъ премудрый“¹²⁸.

Присъствието на множество исторически лица в Малаловата хроника е спомогнало за разширяването на историческия хоризонт на книжовника и четеца. Те са допринасяли непосредствено за усвояването на различните прояви на античната образованост, както и историята на Гърция, Рим, Египет, Вавилон и т. н.¹²⁹ С тези известия особено много нараства хронологическият обхват на историческото познание у нас през края на IX — началото на X в.

Прегледът върху историческата лексика на хрониката показва, че тя е запазила своята оригинална фонетична значимост, при предаването на отделните имена на герои и реално съществуващи исторически личности.

Прегледът върху историческата лексика на хрониката показва, че тя е запазила своята оригинална фонетична значимост, при предаването на отделните имена на герои и реално съществуващи исторически личности. Тази особеност представлява най-съществената отлика между историческата и митологическата лексика на хрониката. При внимателното разглеждане на

¹²⁴ В. Истрин. Хроника Йоанна Малалы, кн. XVII, с. 26—28.

¹²⁵ Э. Шусторович. Хроника Йоанна Малалы и античная традиция. — ТОДРЛ, XXIII, 1968, с. 63.

¹²⁶ В. Истрин. Хроника Йоанна Малалы в славянском переводе, кн. XI. — Летопис историко-филологического общества. . . , с. 467.

¹²⁷ Пак там, с. 465.

¹²⁸ Пак там, кн. XII, с. 364.

¹²⁹ Пак там, кн. VII, с. 18—28.

последната се забелязва известен синкретизъм между героите от гръко-римския и античен пантеон с тези от Библията. Така например Семирамида и Рея са една и съща богиня у Малала. В книга I е казано, че Нин, който е построил град Ниневия, „царствуеъ пръвее в нем съ Семирамъею, яже и Ерея нарицается, мати ему и жена“; Кронос е показан като внук на Сим; Семирамида — жена на Кронос.¹³⁰

Отъждествяването на боговете и героите от гръко-римския и източния пантеон в елинистическата епоха и римската до християнска империя е имало важно културно-политическо значение. Това явление после се пренася в късноелинистически легенди и оттам прониква във византийските хроники.¹³¹ Унификацията на различните персонажи, стоящи твърде далече един от други както по време, така и по пространство, едва ли може да се обясни със слабите познания на ранновизантийския автор в областта на античната митология. По-скоро тя е обусловена от една твърде сериозна и необходима за своето време идея — осмислянето на миналото като един всеобщ световно-исторически процес.

Напълно основателно може да се изтъкне, че именно в хрониката на Йоан Малала за първи път се появява така детайлно разработена схема, имаща претенцията за пълен обхват на световната история в рамките на достъпния изворов материал. Чрез редица майсторски съставени родословия авторът на хрониката е слял в едно историята на стария свят с библейската история, но, разбира се, поставяйки последната начело на родословното дърво. Така Кронос, който е представен като основоположник на западните и източните династии, е отнесен към коляното на Сим. Към него според Малала принадлежи и Неврот, цар на Вавилония.¹³²

Възприемайки тази схема, старобългарският книжовник е имал възможност да асимилира античния, езическия материал в една нова прохристиянска светлина. Именно тази външноформална антиезическа насоченост на хрониката е осигурила успеха на нейното разпространение в България, в периода на първоначалната ѝ християнизация, когато въпреки усилията на държавната власт обаянието на езическата религия е било все още живо в духовния мир на българския народ.

Анализът върху характера на съдържанието на Малалавата хроника, нейната идейна насоченост и лексика показва ясно причините, поради които творбата навлиза така рано в България. Тя изиграва ролята на свързващо звено между античната историографска традиция и развиващото се през този период старобългарско летописание.

В процеса на по-нататъшното усвояване на античната културно-историческа традиция у нас през X — началото на XI в. не по-малко важно място заема и хрониката на Георги Монах — Амартол.¹³³ Тя обхваща световната история до 842—843 г. В болшинството от списъците тя се е съпровождала от продължение, обхващащо събитията до 948 г. Именно в този допълнен вид хрониката на Георги Монах е била преведена на старобългарски език по всяка вероятност през втората половина на X в. Изследвачите установяват, че в старобългарски превод византийската хроника е била известна като „Временник“. Като основно доказателство за разпространението ѝ

¹³⁰ В. Истрин. Хроника Йоанка Малалы. . . , кн. XVII, с. 23.

¹³¹ Е. Шусторович. Хроника Йоанна Малалы и античная традиция. . . , с. 65—66.

¹³² В. Истрин. Хроника Йоанна Малалы. . . , кн. XVII, с. 24.

¹³³ В. Истрин. Хроника Георгия Амартола в древнем славянском переводе. Текст. Исследования и Словарь. Петроград, 1912, I II; M. W e i n g a r t. Byzantské kronikj v literatuře církevní-slovenské. . . , p. 50—60.

в България те посочват особеностите на езика и съдържанието на достигналите до наше време славянски преписи на творбата.¹³⁴

На византийската и славянската литература Георги Монах — Амартол завещава един силно открояващ се по форма и съдържание труд. По своята идейна насоченост Амартоловата хроника е твърде отдалечена от съчинението на Йоан Малала. Това може да се обясни и със задачите, които си е поставил съчинителят. Той е имал за цел написването на история на спасението на човешкия род, а не на всеобща история. И макар че изворовият материал в общи линии е едно повторение на този от хрониката на Малала, у Георги Монах той е организиран в един диаметрално-противоположен план, подчинен преди всичко на религиозно-нравствената идея. Тя е изразена ясно посредством приоритета на богословските разсъждения. Хрониката започва с грехопадението на Адам, твърде подробно е изложена историята на еврейския народ, а сравнително бегло е засегната историята на гърци, римляни и народите от античния източен свят. Тази особеност на творбата определя строго издържания във всяко отношение монашески, християнско-ортодоксален стил в нея. Той именно осигурява на хрониката безусловното ѝ господство в славянските и западноевропейските литератури.¹³⁵

В сравнение с Малала антиезическите изобличителни моменти у Георги Амартол са значително усилены. Те се забелязват особено ясно в митологическата лексика на хрониката. Античните божества са причислени към числото на магесниците: „Крон бе тайбъник и магъ“, „Зевс-Дый волшбы неky творя“. Тези паралели по отношение на античния пантеон и изваждането на неговите персонажи извън божественото съсловие не само са спомогнали на старобългарския читател да усвои още по-добре отделните елементи на античната култура, но и в периода на християнизацията на България те са изпълнявали определени, антиезически функции. Те са допринасяли особено за разрушаването на ореола на езическите вярвания в съзнанието му. В хрониката на Георги Амартол пространното обяснение на политеизма на античния свят е било подчинено също на тази идея. С нея е било съобразено и рационалистичното тълкуване на персонажите на античния пантеон и тяхното отнасяне към числото на „влъховия“. Ако за Малала отрицателните характеристики са редки и почти не изпълняват пряка изобличителна функция, то за Амартол те придобиват почти публицистично звучение. Ето какво се казва в неговата хроника: „И Аполоний Тианинь знаемъ бяхъ, шествуя и творя всюду въ градъхъ е въ сельхъ бѣсовскихъ чюдесь. . . Та же вся ослаблениемъ божимъ и творениемъ бывает да таковымъ вещми искущаблиемъ божимъ и творениемъ бывает да таковымъ вещми искущатися нашея православыя вѣры, още тверда естъ и искръ пребывающы господевы. . .“¹³⁶

Интересът към хрониката на Георги Амартол се е определял не само от приоритета на християнската идеология в нейното съдържание, но и от сведенията, посветени на различни събития от българската история. Сравнението между текстовете на хрониката на Йоан Малала и Георги Амартол

¹³⁴ И. Срезневский. Сведения и заметки о неизвестных и малоизвестных. . . , с. 20—26; M. Weingart. Byzantiské cronikj v literatúře cirkevné-slovenské. . . , II, p. 509—514; Н. Дурново. К вопросу о национальности славянского переводчика хроника Георгия Амартала. — Slavica, IV, 1925—1926, p. 436—440; А. Шахматов. Повесть временных лет и ее источники. — ТОДРЛ, IV, 1940, с. 41 и сл.

¹³⁵ K. Grumbacher. Die Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinianus bis zum Ende des Oströmischen Kaiserreiches (527—1453). München, 1897, p. 327—333; H. Beck. Kirche und Theologische Literatur im byzantinischen Reich. München, 1959, p. 546.

¹³⁶ В. Истрин. Хроника Георгия Амартала в древнем славянском переводе. . . , с. 305—306.

показва, че в отражението на някои събития хрониката на Георги Амартол е по-пълна, отколкото тази на Малала. В нея изобилието от български известия е значително по-голямо. Отразени са събития главно от периода на образуването и първоначалното политическо укрепване на българската държава — края на VII—IX в., покръстването на българите при княз Борис, а така също и българо-византийските отношения при Симеон.

Съпоставянето на славянския превод с гръцкия оригинал на хрониката показва, че между тях съществуват известни различия по отношение на данните, свързани с историята на българите. Едно от най-съществените споменаването на Ахелой в старобългарския превод с името на Тутхонь.¹³⁷ С това име е споменат градът в старобългарския превод на хрониката на Симеон Метафраст и Логотет. Според В. Н. Златарски това название има прабългарски произход и вероятно трябва да се свърже с Thosum — българско име на една византийска колония на Керченския залив и която буквално означава „край сол“¹³⁸. При отразяването на последния завоевателен поход на Константин Компроним спрямо България през 775 г. в старобългарския превод той е наречен „Моучитель“, докато в оригиналния текст той е споменат със собственото му име.¹³⁹

Изобщо внимателното съпоставяне на гръцкия оригинал на хрониката със старобългарския ѝ превод показва наличието на някои различия между тях. Прави впечатление, че пълното изложение на българските събития в Амартоловата хроника е задоволявало изискванията на старобългарския преводач, поради което той сравнително точно е следвал оригинала, без обаче да извършва механичен превод. И тук проличава стремежът към творческия превод на гръцкия текст, съобразен с вкуса и интересите на старобългарския читател.

Особено забележителен е фактът, че при излагането на различните събития от българската история в превода никъде не се говори отделно за славяни и прабългари, а те се споменават с общото име „Блыгары“. Тази особеност в старобългарския текст ясно показва, че старобългарският книжовник по един своеобразен път се е опитал да отрази процеса на укрепването на българската народност, на създаването и утвърждаването на единно народностно съзнание сред славяни и прабългари. Това е един от основните приноси на старобългарския превод на Амартоловата хроника.

На старобългарски език е била преведена и хрониката на Георги Синкел, съставена във Византия в началото на IX в. В нея са били изложени събитията до 284 г., т. е. до времето на император Диоклетиан. В текста на славянския преглед, запазен в руски преписи, се срещат редица думи, които са били характерни за най-старите паметници на старобългарската литература. Тази особеност е един убедителен аргумент в полза на мнението, което отнася разпространението на хрониката в България още през X — началото на XI в. Освен това в превода на хрониката на Георги Синкел се срещат сведения за летобоженето у старите народи, които липсват в гръцкия оригинал. Поместването на известия от този род е било потребно особено много за българските книжовници от споменатия период.¹⁴⁰

¹³⁷ В. Истрин. Хроника Георгия Амартала в древнем славянском переводе . . . , с. 478; ГИБИ, IV, с. 50, бел. 6.

¹³⁸ В. Златарски. Известията за българите в хрониката на Симеон Метафраст и Логотет. — В: Избрани произведения. С., 1972, с. 342; История на българската държава. . . , Т. I, Ч. I, с. 217, 236.

¹³⁹ В. Истрин. Хроника Георгия Амартола в древнем славянском переводе. . . , с. 479.

¹⁴⁰ Ю. Трифонов. Византийските хроники в църковно-славянската книжнина. . . , с. 169—170; В. Истрин. Из области древнерусской литературы. — ЖМНП, 1903, август, с. 386—392.

Общо славянският превод на хрониката е бил близък с гръцкия оригинал. Но в редица моменти той е съдържал някои пропуски и допълнения. На места дори преводът е представлявал свободно изложение на оригинала. Наличието на тези пропуски и допълнения в превода са явно резултат от допълнителната редакторска работа на старобългарския автор.

Съдържанието на първата част на творбата, която е била преведена на старобългарски, е съставена изключително от библейски сюжети: сътворението на света, изгонването на Адам от рая, раждането на Каин, Авел, Сиф, пресъздаването на родословието на човешкия род от стълпотворението до Аврам. Античните мотиви са слабо застъпени.¹⁴¹ Приведените факти показват, че в старобългарския превод съчинението на Георги Синкел придобива една изключително библейска насоченост. То е свидетелство за намаляването на афинитета към светските антични сюжети и нарастването на интереса към библейските мотиви. Ако свържем появата на старобългарския превод на тази византийска хроника с историческата обстановка на българското царство в края на X и началото на XI в., трябва да се каже, че той не е представлявал отклонение от компилативните исторически творби. Новото е, че с разпространението на тази хроника в края на Първата българска държава се е целяло да се постигне едно по-друго обяснение на историческата съдба на българския народ пред опасността от Византия. В по-далечна перспектива преводът на хрониката на Георги Синкел може би заедно с апокрифната книжнина е оказала въздействие върху създаването на старобългарски летописни съчинения с апокрифен характер през XI в.

Сравнителният анализ между оригиналните и преводните славянски текстове на византийските хроники показва, че старобългарските им преводи са имали известен самостоятелен характер по отношение на своите образци. Техните съставители са се съобразявали с изискванията към официалната старобългарска книжнина по отношение на идейното съдържание на нейните творби. Поради това в своите преводи старобългарските автори са се стремили да предадат колкото се може по-близко до оригиналния текст онези събития, допринасящи за утвърждаването на християнската идеология. Твърде често те дават приоритет на занимателния елемент, за да активизират вниманието на читателя. Въпреки че в сравнение с хрониката на Симеон Логотет в разглежданите от нас хроники старобългарските преводачи не са така самостоятелни при предаването на известията за българската история, все пак ясно проличава, че те се явяват изразители на утвърждаващото се единно българско народностно съзнание.

Разглеждането на приноса на преводните византийски хроники в усвояването на античната историографска традиция от старобългарската историческа мисъл е един опит да се изтъкне важната стойност на тези произведения в развитието на ранносредновековното българско летописание. Тяхното разпространение е благоприятствувало за появата на нови творби с по-широко историческо съдържание. Макар и с компилативен характер, тяхното основно предназначение несъмнено е било свързано с утвърждаването на концепцията за непрекъснатостта в световноисторическия процес сред старобългарския читател. Чрез външноформалния, а в някои случаи и явен приоритет на библейските сюжети световноисторическите събития са били осмисляни в духа на провиденциализма.

¹⁴¹ В. И с т р и н. Из области древнерусской литературы. . . , с. 6—11.

6. ВЛИЯНИЕТО НА СТАРОБЪЛГАРСКАТА ЛЕТОПИСНА ТРАДИЦИЯ В „ПОВЕСТЬ ВРЕМЕННЫХ ЛЕТ“

Ограниченият брой оригинални книжовни творби, достигнали до нас, позволява при разкриването на съдържанието и състава на старобългарската историческа книжнина да се потърсят и обиколни пътища. Един от тях е анализирането на чужди славянски произведения с летописен характер, в които съществуват сведения за българската история.

Централно място сред тези славянски паметници заема най-древният руски летописен свод „Повесть временных лет“ (по-нататък ПВЛ).¹⁴² Съдържащите се преки и някои косвени известия за българската история в него позволиха в историографията да бъде поставен важният въпрос за взаимодействието между руското и българското летописание, стоящ в непосредствена близост с проблема, разглеждан тук.¹⁴³

На основата на достигнатите досега резултати ще бъде направен опит за разрешаването на повдигнатия в началото проблем. Задачите в това отношение ще бъдат: 1) установяване на насоките на влиянието на старобългарската историко-летописна традиция върху началното руско летописание; 2) разкриване характера на старобългарските източници, използвани при съставянето на ПВЛ и 3) значението на ПВЛ за възстановяване на българското летописно творчество от края на IX — началото на XI в.

Запазените в руска редакция редица старобългарски историко-летописни паметници са пряко доказателство за преминаването заедно с богослужебната книжнина и на оригинални старобългарски исторически паметници в Киевска Русия през края на X—XI в.¹⁴⁴

В какво точно се състои насоката на българското влияние върху първите прояви на руското летописание, проличава именно от идейната насоченост на уводната част на ПВЛ. В този общоруски летописен свод, съставен с ясно съзнание за единството на „Руската земя“, една от главните задачи

¹⁴² Повесть временных лет. I, II. Текст и перевод. Подготовка текста Д. С. Лихачева. Перевод Д. С. Лихачева и Б. А. Романова, под редакцией В. П. Андрианова-Перетца. М.—Л., 1950 (по-нататък ПВЛ).

¹⁴³ Г. Розенкамф. Объяснение некоторых мест в Несторовой летописи. — Отечественные записки, ч. 29, 1827, февраль, 82, с. 300—321; М. Погодин. Исследования, замечания и лекции о русской истории. I. СПб., 1846, с. 20, 98; А. Шахматов. Сказание о предложении книг на славянский язык. — Festschrift, V. Jagić, Berlin, 1908, с. 172—182; Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908, с. 121—124, 125, 131, 152—155, 231—352, 465—468; Повесть временных лет и ее источники. . . , с. 11—150; В. Златарск. Имали ли са българите свое летописание. . . , с. 57—92; Най-старият исторически труд в старобългарската книжнина. . . , с. 166—177; Болгарский историко-литературный элемент в русской летописи. — В: Труды V-гого Съезда русских академических организаций за границей в Софии 14—21 сентября. Ч. I. С., 1932, с. 337—352; П. Мутафчиев. Към въпроса за българските извори в руските летописи известия. — СпБАН, 1912, кн. 3, с. 135—148; В. Перетц. Повесть временных лет. — В: Истории русской литературы. Т. I. М.—Л., 1941, с. 257—288; Б. Рыбаков. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. М., 1963, с. 175—176; 231—235; А. Кузьмин. Русские летописи как источник по истории древней Руси. Рязань, 1969, с. 90—94, 100—103, 121—125; Э. Зыков. Памятники болгарской оригинальной литературы старшей меры конца IX—X вв. на Руси. Автореферат. Петрозаводск, 1970, с. 5—23; Известия о Болгарии в Повести временных лет и их источник. — ТОДРЛ, XLIV, 1969, с. 48—53; К. Мечев. Кирило-Методиевото дело и началното руско летописание. — Славянска филология, I, 1978, с. 47—53.

¹⁴⁴ П. Гудзий. Литература Киевской Руси и древнейшие южнославянские литературы. — В: Международный съезд славистов. Доклады. М., 1958, с. 25; В. Мошин. О периодизации русско-южнославянских литературных связей X—XV в. — ТОДРЛ, XIX, 1963, с. 52—52; Э. Зыков. Памятники болгарской оригинальной литературы. . . , с. 10.

на автора е свързана с уточняването на нейния произход: „Сы повѣсти временныхъ лѣтъ, откуду естъ пошла русская земля кто в Киев нача первѣе кнѣжити, и откуду русская земля стала естъ.“¹⁴⁵

Независимо от установените редица противоречия, които са допуснати при съставянето на уводната част на ПВЛ, ясно личи, че в началото на XII в. в руското летописание преобладаващо значение има славянската концепция.¹⁴⁶ Основната мисъл е насочена постоянно към изтъкване на единството на славяните, към отъждествяването на руския с общославянския език. Така още в началото на своя историко-географски очерк за народите, населяващи Европа, авторът говори за „Словѣне“ като едно цяло. „От сих же 70 и 2 языку бысть языкъ словѣнскъ, от племени Афетова, нарци, еже суть словѣне“. . . „По мнозѣхъ же временѣхъ сѣли суть словѣни по Дунаеви, гдѣ естъ ныне Угорьская земля и Болгарьская. И от тѣхъ словѣнъ разидошася по земль и прозвашася имени, своими, гдѣ сѣдеше на которомъ мѣст“. . . И тако разидеь словѣнскый языкъ, тѣм же и грамота прозвася словѣнская“, „Словѣнъ-ску же языку, якоже рекохомъ живущю на Дунай“.¹⁴⁷

Идеята за единството на всички славяни се очертава особено релефно в годината 6406 от сътворението на света.¹⁴⁸ Разказът, поместен тук, се отнася до историята на славянската писменост и културно-просветната дейност на братята Кирил и Методий във Великоморавия. Авторът показва добра осведоменост върху отделни събития, стоящи твърде далече от историята на неговия народ и от самата епоха, в която той създава труда си. Той съобщава за Ростислав, Светополк и Коцел и за характера на преведените на славянски език богослужебни книги. Въпреки известни неясноти летописецът непрекъснато се стреми да утвърди славянския произход на „Руската земя“ и да изтъкне, че азбуката, създадена от Кирил и Методий, е обща за всички славяни, към които принадлежи и руският народ. „А словянъскый и русскый едно естъ.“¹⁴⁹

Текстологическият коментар между известията в ПВЛ и хрониката на Георги Монах — Амартол, направен от А. А. Шахматов, показва, че посочените пасажии не намират аналогии във византийската хроника.¹⁵⁰ Очевидно изграждането на славянската концепция за произхода на руския народ не се е опирала само на руската народна традиция. Сведенията показват, че тя няма повърхностен характер и е била изградена на основата на конкретни знания върху историята на славянската писменост. По всяка вероятност руският летописец е бил улеснен в работата си от навлезлите в ранната руска книжнина чужди историко-литературни творби, оказващи най-силно влияние върху оформянето на славянската народностна концепция в ПВЛ.

Известията за славянския свят са пряко доказателство за това, че редакторът на този първи общоруски летописен свод не е привърженик на по-късно проявяващата се в руската летопис гръкофилска ориентация.

За укрепването на славянското съзнание в Киевска Русия през края на X—XI в. централно място заема старобългарската книжнина.¹⁵¹ През

¹⁴⁵ ПВЛ, I, с. 9.

¹⁴⁶ А. Кузьмин. Русские летописи как источник. . . , с. 100—103.

¹⁴⁷ ПВЛ, I, с. 14—21.

¹⁴⁸ Пак там, с. 21—23.

¹⁴⁹ Пак там, с. 23.

¹⁵⁰ А. Шахматов. Повесть временных лет и ее источники. . . , с. 41—61.

¹⁵¹ Б. Стангелов. Кирилometодиевото дело и идеята за славянското единство в старославянските литератури. — В: Славистичен сборник. II. Литературознание и фолклор. IV международен конгрес на славистите в Москва. С., 1958, с. 46—47; Из историята на българо-руските литературни връзки. С., 1972, с. 29—39; Е. Михайлов. Руси и българи през ранното средновековие (602—964). — Год. Соф. унив., Ист. фак., XVI, 1972—1973, с. 121—122.

този период историческата обстановка в западнославянските княжества е крайно неблагоприятна за съхранението и развитието на славянската книжовна школа, основана от Кирил и Методий. Сега тук се засилва значително немското влияние. Самото име „Моравия“ напълно изчезва от историческите паметници през Х в.¹⁵² Книжовният превес на България по отношение на западните славянски страни е отбелязан и в легендата на Кристиан за светите Вячеслав и Людмила, чешка творба, създадена в края на Х в.¹⁵³ Приведените факти показват преобладаващото значение на старобългарската историческа книжнина при изграждането на славянската концепция в ранната руска летопис. Това мнение се подкрепя и от данните в ПВЛ за покръстването на България при княз Борис и войните, които води цар Симеон с Византия. Чрез тяхното излагане руският летописец е искал да изтъкне мястото на християнска България в съзнанието на руските книжовници.¹⁵⁴ Освен това благодарение на развитието на българо-руските литературни връзки през XI—XII в. една голяма част от старобългарските исторически съчинения с публицистичен характер са пренесени от България в Русия. Навярно сведенията, взети от произведенията на Ч. Храбър, К. Преславски, Кл. Охридски, са послужили като основа за развитието на славянската идея в ПВЛ.

В кръга на старобългарските творби с историко-публицистичен характер идеята за славянското единство и право на самостоятелна славянска писменост най-силно е отразена в произведенията на Константин Преславски. Той е заемал значително място в творчеството на руските летописци. Това се потвърждава от ранното проникване на неговите съчинения в Русия още по времето на Киевската епоха.¹⁵⁵ Творчеството на Константин Преславски е хармонирало с нуждите на тогавашната руска обществена мисъл, която е трябвало да отбележи промените в духовното развитие на руския народ. От времето на неговото покръстване е изминал сравнително дълъг период, в който се създава широк кръг от образовани книжовни дейци. Възникват условия за повишаването на руското народностно самосъзнание. Тези съображения ни дават основание да предположим, че съчиненията на Константин Преславски са били един от основните източници на славянската идея в ПВЛ. Но успоредно с тях вероятно нейният автор е използвал и други старобългарски произведения, като житията и службите, посветени на Кирил и Методий и техните ученици.¹⁵⁶ Установяването на идейното сходство между уводната част на ПВЛ и някои старобългарски творби се явява едно от доказателствата за използването им като източници при написването на този най-древен общоруски летописен свод.

Изследванията, посветени на използването на старобългарски източници при написването на ПВЛ, са сравнително малко.¹⁵⁷ Като техен характерен белег може да се посочи слабото отношение към старобългарските

¹⁵² О. Кр а л и к. Крещение Борживоя и вопрос о непрерывности старославянской литературы в Чехии. — ТОДРЛ, XIX, 1963, с. 155; И в. Д у й ч е в. Връзки между чехи, словаци и българи. — В: Сб. Българско средновековие. . . , с. 355, 365—368.

¹⁵³ О. Кр а л и к. Легенда Кристиана о святых Вячеславе и Людмиле. — ТОДРЛ, XIX, 1963, с. 199.

¹⁵⁴ Е. М и х а й л о в. Цит. съч., с. 132.

¹⁵⁵ П. Д и н е к о в. О распространении древнеболгарской литературы на Руси. — В: Сб. Культурное наследие древней Руси (истоки, становления, традиции). М., 1976, с. 27—31.

¹⁵⁶ В. К и с е л к о в. Българската книжнина през Симеоновия век. С., 1942, с. 36—54; Е. Г е о р г и е в. Разцвет на старобългарската литература. . . , с. 163—202; Э. З ы к о в. Памятники болгарской оригинальной литературы. . . , с. 13—18.

¹⁵⁷ Э. З ы к о в. Памятники болгарской оригинальной литературы. . . , с. 13.

историко-литературни паметници.¹⁵⁸ Затова и ролята на старобългарските източници при съставянето на ПВЛ е значително принижена. Неговото понататъшно изследване несъмнено изисква по-пълно привличане на изворовия материал, който се съдържа в ПВЛ и старобългарските произведения. Освен това въпросът трябва да бъде поставен в светлината на взаимодействието между западни, източни и южни славяни, защото иначе редица негови елементи биха останали неизяснени.

В кръга на източниците, залегнали в основата на най-ранната руска редакция на ПВЛ, А. А. Шахматов поставя историческото съчинение „Сказание о прѣложении кнѣгѣ на словенѣский языкъ“. Това предполагаемо произведение той възстановява въз основа на сведенията в ПВЛ и приема, че неговата основна част е била поместена в годината 6406 от сътворението на света.

Съществуването на „Сказанието“ като самостоятелна творба се приема от всички автори, които са работили върху установяването на неговата народностна принадлежност, като болшинството от тях го отнасят към западно-славянската или старобългарската книжнина.¹⁵⁹

Трябва да се изтъкне, че съществуват редица обективни трудности, които поставят под въпрос западнославянския произход на „Сказанието“. Пръв, който посочи западнославянския произход на тази творба, бе А. А. Шахматов.¹⁶⁰ Като цяло хипотезата на руския славист е изградена на основата на вътрешнолитературния текстологичен анализ на сведенията в ПВЛ, без да бъде свързана с развитието на славянската книжовна традиция в отделните славянски центрове.

Като непосредствена последица от възвеждането на християнството в тях се явява необходимостта от разпространението на славянската писменост и богослужение като официални. Тя става една от главните насоки на държавната политика на славянските страни. Поради това и създаваните в тях произведения, посветени на делото на Кирил и Методий и на утвърждаващото се славянско писмо, са принадлежали преди всичко на книжовната, официална, а не толкова народна писмена традиция.

Данните от уводната част на ПВЛ (под световната година 6406) показват, че съдържанието на „Сказанието“ е било посветено на защитата на славян-

¹⁵⁸ И. Срезневский. Сведения и заметки о неизвестных и малоизвестных памятниках. . . , с. 67; П. Лавров. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. Л., 1930, с. 111—116.

¹⁶⁰ Г. Розенкампф. Объяснение некоторых мест Несторовой летописи. — Отечественные записки, ч. 29, 1827, с. 82, 300—327; И. Срезневский. Чтения о древних русских летописях. СПб., 1862; М. Оболенский. Летописец Переславля-Суздальского, составлен в начале XIII в. М., 1851, с. VII—VIII; Г. Барц. О составителях „Повесть временных лет“ и её источники преимущественно еврейских. — В: Собрание трудов по еврейским элементам в памятниках древнерусской письменности. II. Берлин, 1924, с. 7—263; А. Шахматов. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908, с. 119, 121—125, 127—128, 130—131, 152—155, 465—466; Повесть временных лет и её источники. . . , с. 11—150; П. Мутафчиев. Към въпроса за българските известия. . . , с. 135—148; В. Златарски. Имали ли са българите свое летописание. . . , с. 59, 82; Най-старият исторически труд в старобългарската книжнина. . . , с. 166—177; Болгарский историко-литературный элемент в русской летописи. . . , с. 337—352; В. Перетц. История русской литературы. . . , с. 257—288; Б. Рыбак о в. Древняя Русь. . . , с. 172, 175—176; В. St. Anguelov. Le „Летописецъ въкратьцъ“ du rescueil. . . , р. 100—105; Е. Михайлов. Българо-руските културни взаимоотношения от края на X до 30-те години на XIII в. в руската и българската историография. — Год. Соф. Унив., Ист. фак., X, 1966, 3, с. 125—132; А. Кузьмин. Русские летописи как источники. . . , с. 90—94, 102—103; Э. Зыков. Известия о Болгарии. . . , с. 48—53; Е. Михайлов. Руси и болгары през ранното средновековие. . . , с. 132—133.

¹⁰⁰ А. Шахматов. Повесть временных лет и её источники. . . , с. 80—92.

ските идеи. Възникването му е било обусловено от нуждите на политическото укрепване на славянската държава, в която е било създадено. Поради това то е имало и строго официален характер и предположението на А. А. Шахматов пред вид на това не изглежда съвсем правдоподобно.¹⁰¹

По-вероятно то е възникнало в условията на една официална книжовна среда, чиято литературна дейност е била насочена пряко към задоволяването на потребностите на държавната политика.¹⁰² Защото славянската книжнина и богослужение получават най-голям разцвет, когато се намират под върховното покровителство на държавната власт. Така през 60-те и 70-те години на IX в. като основен славянски център изпъква Великоморавия, в края на IX—X в. — България, XI—XII в. — Чехия и Киевска Русия.¹⁰³

Във Великоморавия свободното разпространение на славянската писменост и богослужение става главно по времето на княз Ростислав (846—870). Но формирането на идеята за славянското единство започва след смъртта на Кирил и Методий, след като все пак славянската писменост е получила значително укрепване. Поради тези факти създаването на „Сказанието“ излиза вън от времето на царуването на княз Ростислав.¹⁰⁴ След неговата смърт във Великоморавия твърде скоро настъпва обрат в политиката на християнизация. Римската църква бързо се отказва от направените по политически съображения отстъпки, а и самата държавна власт попада под немско влияние. Не по-добро е било и състоянието на Панонското княжество, чиито земи след смъртта на княз Коцел (874 г.) преминават под властта на франките. Поради тези причини през края на IX и началото на X в. местната славянска традиция се прекъсва и идеята за славянското единство и право на самостоятелна славянска писменост трудно е могла да намери израз сред западните славяни през този период. Те не са имали никакви перспективи на самостоятелно развитие не само поради натиска на Рим, но и поради унищожаването на политическата независимост на тяхната държава с нахлуването на маджарите през 894 г. Укрепването на славянското съзнание сред западните славяни започва в края на X—XI в., когато вече действително славянските идеи проникват и в тяхната книжнина.

По отношение на разпространението на славянската писменост и богослужение и тяхното превръщане в официални българската държавна политика се оказва най-последователна в периода края на IX—X в. Като неин завършек се явяват решенията на народния събор, свикан през есента на 893 г., където те се обявяват за държавни.

Посочените особености в развитието на християнизацията на Великоморавия и България обясняват и приоритета на славянската концепция в старобългарската книжнина по отношение на западнославянската в края на IX—X в.¹⁰⁵ Те позволяват да се предположи, че най-реални възможности за възникването на „Сказанието“ в края на IX — началото на X в. са съществували в България. Това мнение се подкрепя и от сведенията в ПВЛ, дадени

¹⁰¹ А. Шахматов. Повесть временных лет..., с. 84; Н. Никольский. Повесть временных лет как источник для истории начального периода русской письменности и культуры. — Сборник по русскому языку и словесности, т. II, 1930, кн. 1, с. 61—63; Д. Лихачев. ПВЛ, II, с. 252—256.

¹⁰² В. Златарски. Болгарский историко-литературный элемент..., с. 351—352; А. Кузьмин. Русские летописи как источник..., с. 102—103; Э. Зыков. Известия о Болгарии..., с. 50.

¹⁰³ О. Кралева. Повесть временных лет и легенда Крестияна..., с. 182.

¹⁰⁴ А. Шахматов. Повесть временных лет и ее источники..., с. 83—84.

¹⁰⁵ Б. Стангелов. Кирилометодиевото дело и идеята за славянското единство..., с. 42.

в световната година 6406. Те представляват една интерполация в нея и гласят: „Се же слышыв папѣжъ римскый похули тѣхъ, иже ропышуть на книги словенски.“¹⁶⁶ Именно на българска почва е било възможно създаването на подобно отношение към римската църква, защото в края на IX в. България вече се е сдобила със славянски книги и богослужение и е имала най-добри възможности за използване на противоречията между водещите християнски сили в Европа.

Но като основно доказателство за съществуването на „Сказанието“ и за неговия старобългарски произход може да се посочи хронологическият елемент в посочената летописна статия. Тук за преминаването на маджарите през Киев и за „замяната на книгите“ е посочена годината 6406 от сътворението на света. По въпроса, за нейната поява в руската летопис в науката са се изказали противоположни мнения. Разногласията в тях идват при разрешаването на въпроса, към кое от двете събития се отнася годината 6406.

Сигурно е, че тя не е била извлечена от някакво руско предание. Защото дори народната памет да е съхранила спомена за минаването на маджарите през Киев, едва ли е било възможно до XII в. да се запази точната година на отбелязаното събитие. Хронологическата податка не е била взета и от писмен източник, защото руското летописание не възхожда към X в. Следователно въпросната година е била отбелязана в самия източник, използван от руския летописец, т.е. самото „Сказание“. Но тя не се е отнасяла нито към преминаването на маджарите през Киев, нито към превеждането на гръцките богослужбени книги на славянски език от Кирил и Методий. По-вероятно за автора на „Сказанието“ нахлуването на маджарите в Средна Европа да е послужило като отправен момент при отбелязването на основното събитие в неговото произведение. Сведенията в самата летописна статия ясно показват, че основната част от изложението е била посветена на „замяната на книгите“. По-трудно може да се допусне, че в „Сказанието“ е била отразена именно първоначалната замяна на гръцките със славянските богослужбени книги. Годината 6406 противоречи на сведенията относно съставянето на славянската азбука и биографичните данни за Кирил и Методий. Според данните на Черноризец Храбър създаването на азбуката и превеждането на книгите е станало в 6363 г. от сътворението на света. За да се уточни събитието, което е залегнало в съдържанието на „Сказанието“, според нас трябва да се привлекат данните от няколко старобългарски паметници, а също и други руски летописи, в които се срещат известия за българската история.

Сред ограничения брой запазени оригинални старобългарски творби с историческо съдържание годината 6406 се среща и в кратката хроника, съставена от Константин Преславски, известна като „Историкни за Бога въ кратцѣ“. Тя е означавала времето на нейното съставяне. Изчислена по българската летописна ера, историческата творба е била създадена през 893 г.

Във всички руски хронографи, в които широко навлиза втората редакция на славянския превод на „Кратката хроника“ на патриарх Никифор под надслов „Летописецъ въскрѣ“, известията за българите са съпроводени в две основни години — 6377 от сътворението на света като година на покръстването и 6406 — за „превода на книгите“.

В краткото житие на Климент Охридски, съставено от Димитрий Хоматиан през XIII в., се намира известие, което има много ценна историческа стойност. Преведено, то гласи: „Измислил [Климент] и други форми на

¹⁶⁶ ПВЛ, I, с. 23.

буквите за по-голяма яснота, от ония, които изнамерил мъдрият Кирил.¹⁶⁷ Новите изследвания, посветени на житията на Климент Охридски, убедително потвърждават употребата на старобългарски източник независим от пространното житие, откъдето Д. Хоматиан е заел посоченото съобщение.¹⁶⁸ Прегледът на сведенията в руските и старобългарските източници ясно показва, че под годината 6406 от сътворението на света е било отбелязвано събитие, конкретно свързано с българската история. Голямото внимание, което се отделя на „замяната на книгите“ в тях, позволява да се предположи, че с него летописците са отбелязвали замаяната на по-трудната и неудобна глаголица с по-леката и ясна кирилица и нейното обявяване за официална писменост на българската държава.¹⁶⁹ Тогава посочената в „Сказанието“ 6406 г. от сътворението на света по всяка вероятност е означавала годината, в която е била санкционирана официално тази реформа. Изчислена по българската летописна ера, тя се е равнявала на 893 г. (6406—5513=893 г. н.е.). Или в „Сказанието“ е намерило отражение третото решение на народния събор, проведен през есента на 893 г. Наличието на годината 6406 в „Сказанието“ и в „Историкии“ на Константин Преславски и пълното сливане на славянските идеи между неговите творби и „Сказанието“ позволява да се предположи, че последното вероятно също е принадлежало на перото на Константин Преславски.

Сродните вести между пространните жития на Кирил и Методий и ПВЛ показват, че авторът на „Сказанието“ може би ги е привлякъл като основно градиво при осъществяването на своята творба. Но сведенията, взети от тях, явно са били подложени на обработка. Навярно те са били допълнени с конкретни сведения за българския народ, с които нейният автор е трябвало да подчертае значението му като пряк последовател на Кирило-Методиевото дело. Това предположение може да се подкрепи с едно известие, което се намира пак в ПВЛ, дадено в 6406 г. от сътворението на света. Според него: „Константинъ же възвративсь въспять, и иде учить болгарского языка. . .“¹⁷⁰ В целия летописен разказ, който има несъмнено компилативен характер, летописецът не сочи нито един от славянските народи пряко с делото на Константин Кирил — Философ освен българския. Ето защо наличието на това сведение в ПВЛ представлява особен интерес за нас. Навярно чрез него старобългарският автор е искал да покаже първостепенното значение на българите в съхранението и по-нататъшното развитие на Кирило-Методиевата книжна след покоряването на Моравия от маджарите. Пак в същата статия името на българите се свързва със замаяната на книгите и България се представя като основен славянски център.¹⁷¹

Извън този разказ в уводната част на ПВЛ също се намират няколко известия, които според нас могат да се поставят в генетическа връзка със сведенията в него и които най-вероятно са били взети от „Сказанието“.

Още в началото на разказа за славяните съставителят на ПВЛ, ръководейки се от староруската летописна традиция за техния дунавски произход, насочва вниманието си към България: „По мнозѣх же времяѣх сели сущѣ словѣни по Дунаеви, гдѣ естъ ныне Угорьска земля и Болгарска.“¹⁷² Без да е приключил своя разказ напълно, след известията на новгородските

¹⁶⁷ А. л. М и л е в. Жития на св. Климент Охридски. С., 1960, с. 130.

¹⁶⁸ Пак там; А. л. М и л е в. Двете гръцки жития на Климент Охридски, . . , с. 159; И в. Д у й ч е в. Краткото Климентово житие от Димитрий Хоматиан. . . , с. 161—162.

¹⁶⁹ И в. Д у й ч е в. Връзки между чехи, словаци и българи. . . , с. 365.

¹⁷⁰ ПВЛ, I, с. 22.

¹⁷¹ Пак там, с. 21.

¹⁷² Пак там, с. 11.

„Словѣни“ летописецът съобщава: „И тако разидеся словѣньскій языкъ, тям же грамота произнася словѣньска.“¹⁷³ Ясно личи, че тези последни редове нямат пряко отношение към разказа за разселването на източните славяни и представляват една интерполация в него. За съставителя на уводната част на ПВЛ те са представлявали най-подходящият начин, чрез който той в писмена форма е могъл да обедини своя разказ за териториалния обхват на славянските племена.

„Сказанието“ в жанрово отношение може да бъде определено като летописен разказ. Пряко доказателство за това се явяват присъствието на хронологичния елемент в него, ясно изразената политическа тенденция, свързана със защитата на славянските идеи и неговото практическо значение, имащо за задача укрепването на българското народностно самосъзнание. В центъра на неговото повествование е залегнала защитата на славянската писменост и славянското единство.

Именно поради това и съставителят на ПВЛ го включва в своята летопис. В периода на неговата книжовна дейност от края на XI—началото на XII в. славянската кирилска писменост и славянските идеи стават една необходимост за политическото и народностното укрепване на Русия. Само че в началото на XII в. потребностите и изискванията на руския летописец значително са се повишили, поради което и предполагаемият старобългарски източник е бил подложен на една доста активна редакция от неговата страна.¹⁷⁴ То е било допълнено с нови сведения от историята на съседните славянски народи. В руската книжнина те са попаднали благодарение на възникналите културно-религиозни общения между тях, създадени на основата на християнството. От края на X в. наред с установяването на българо-руските културни връзки се поставя и началото на културно-религиозните общения между чехи и руси.¹⁷⁵ На тази основа изобилието от известия за западните славяни в ПВЛ може да се обясни като пряк резултат от навлезлите през края на XI и началото на XII в. чешки източници в руската летопис. Именно в тях делото на Кирил и Методий е било конкретно свързано с историческата съдба на чехи и моравци. Следователно сведенията за тях са стояли във връзка със съдържанието на „Сказанието“ и в руския летопис те са били включени през края на XI или началото на XII в.

Анализът, направен върху условията, в които е било възможно написването на „Сказание о прѣложении свещеныхъ книгъ на словенскій языкъ“, и върху основните мотиви в неговото съдържание, показва, че предполагаемият старобългарски източник е бил използван като обединяващо звено от руския летописец при съставянето на разказа за славянските народи, населяващи Европа. Чрез него в обобщен вид е била отразена господстващата в началото на XII в. в ПВЛ славянска концепция.

Отнасянето на „Сказание о прѣложении свещеныхъ книгъ“ към старобългарските източници дава възможност да се потвърдят някои основни мотиви, залегнали в идейното съдържание на летописните творби от края на IX — началото на X в.

„Сказанието“ показва, че проблемът за укрепването на народностното самосъзнание на българския народ е заемал основно място в част от създаваната през този период официална историческа книжнина. Негов пряк израз е представлявала застъпената в нея идея за славянското единство и

¹⁷³ ПВЛ, I, с. 11.

¹⁷⁴ А. Кузьмич. Русские летописи как источник. . . , с. 103.

¹⁷⁵ А. Флоровский. Чехи и восточные славяне. Очерки по истории чешко-русских отношений IX—XVIII вв. Т. I. М., 1935, с. 98—141; О. Кралек. Повесть временных лет и легенда Кристиана. . . , с. 202—203.

право на самостоятелна славянска писменост. Именно активизирането на българското народно-самосъзнание обуславя стремежа на старобългарските автори да свързват историческата съдба на своя народ непосредствено с делото на Кирил и Методий, макар че едновременно с това изтъкват неговата принадлежност към всички славяни.

В първата част на ПВЛ съществуват още една група известия, които също дават възможност да се проникне по-дълбоко в съдържанието и характера на разнообразните исторически творби, създавани в периода на разцвета на старобългарската книжнина. Те се отнасят до времето на покръстването на България и до българо-византийските отношения при цар Симеон. Тези известия са единствените преки данни за историята на българите в цялата руска летопис. Прави впечатление, че техният брой, съпоставен с известията за самата руска история, дадени в първата част на ПВЛ, е сравнително голям.¹⁷⁶ Тази особеност в летописа, показва, че в началото на XII в. нейният автор е притежавал доста количество определени сведения за българската история в епохата на политическото могъщество на българската държава при княз Борис I и цар Симеон. В историографията са изказани две диаметрално противоположни мнения относно произхода на тези известия. Първото ги свързва непосредствено с данните от хрониката на Георги Монах—Амартол.¹⁷⁷ Второто мнение ги свързва с недостигнал до нас старобългарски източник, използван от руския съставител при написването на първата част на ПВЛ.¹⁷⁸

За по-голяма яснота на нашия по-нататъшен коментар ще приведем съдържанието на тези известия според ПВЛ и хрониката на Г. Монах.¹⁷⁹

(Повесть временных лет)

(Хроника на Г. Монах—Амартол)

В лѣто 6366. Михайль царь изиде с вои бегомъ и моремъ на Болгары. Болгаре же оувидѣвше, не могоша стати противу креститися просиша и покоритися Грекомъ. Царь же крести князя ихъ и боляры вся, и миръ створи с Болгары.

Михайль же царь коупно с кесаромъ Вардою на князь Болгарскы иде съ вои своими бегомъ и моремъ, гладомъ гиблющу Болгарскоу языкоу Михаил оувѣдевь. Българе же такоу вѣсть приимаше, страхомъ одержими многымъ бяхоу прежде троуда и брани и победы, недоумевахуся и христіаномъ быти просишася и покарятися Грекомъ. Царь же князя ихъ крестивъ и отъ святаго крещения приать и сыномъ, и нарече имя емоу Семеонъ, еще и велможа его введъ в Костянтинъ град, вся крести и мир створи.

¹⁷⁶ А. Шахматов. Повесть временных лет и ее источники. . . , с. 32.

¹⁷⁷ П. Мутафчиев. Към въпроса за българските извори на руските летописи. . . , с. 135—148; А. Шахматов. Повесть временных лет и ее источники. . . , с. 41; Д. Лихачев. ПВЛ, II, с. 233.

¹⁷⁸ В. Златарски. Имали ли са българите свое летоброение. . . , с. 70—80; Болгарский историко-литературный элемент. . . , с. 339—340; 345; А. Кузьмин. Русские летописи как источник. . . , с. 90—94; Э. Зыков. Известия о Болгарии. . . , с. 49—53.

¹⁷⁹ Текстът на хрониката на Георги Монах—Амартол е по изданието на В. Истрин. Хроника Георгия Амартола в русском переводе. Т. I. Л., 1920, с. 558—560.

В лѣто 6410. Леонъ царь на я Угры на Болгары, Угре же нашедше, всю землю Болгарську плѣноваху; Семионъ же увѣдѣвъ, на Угры вѣзраться, и Угре противу поидоша и подядиша Болгары, яко одва Семионъ в Дръстъръ

В лѣто 6422. В то же лѣто прииде Семионъ Болгарскый на Царѣградъ, и сотворивъ миръ и прииде во своаси.

В лѣто 6423. В си же времена прииде Семионъ пленяя фракию, Греки же послаша по Печенѣги; Печенегомъ пришедшимъ и хотящимъ на Семиона, разсваридся Греческыя воеводы. Видевше Печенези, ако сами на ся рать имуть, стѣидоша в своасы, а Болгаре со Греки соступишася и пересѣчени быша Греки. Семионъ же приа градъ Ондрънъ, иже первое Арестовъ градъ нарицащеся сына Агамемнонъ, иж во 3-хъ рекахъ купався недуга избы, ту сего градъ во имя свое нерече, последи же Андрианъ кесарь и обнови, въ свое имя нарече Андрианъ, мы же зовемъ Андръянемъ градомъ.

В лѣто 6437. Приде Симеонъ на Царѣградъ, и поплѣни Фракию и Макидонью, и приде къ Царюграду въ сили въ велици, и в гордости, и створи миръ с Романомъ царемъ

Сих же видимъ царь, яростию исполнився, Никитоу нарицаемаго Склира, рѣкоу ДОУНАЕВИ в лодяхъ рекомых дромонии дати дани Оугромъ, яко да на Семеона оружиемъ воюют . . .

Оугри нашедше вся Болгарскоую плѣняхоу землю. Семионъ же оувѣдѣвъ на Оугры обратися. Си же противу пребредше, брань на Болгары, съчеташа, и побѣдиша Болгары, бошию яко одва Семеоноу в Дерестъръ вбѣгнути.

Аугуста же мѣсяца Симеонъ Болгарскый князь воиню изиде на Греки с народомъ тяжкимъ, прѣиде в Константинь град и обѣде н . . . вѣзвратися мирьскихъ клятвъ прося, Поручникомъ же миролюбезно прѣимищимъ, посла Семионъ магистра своего Феодора . . . безсѣдовати о миру . . . Семионъ же и обѣсына его въ свою страну обратишася безглаголенных грамотъ о миръ разоидошася.

Семеоноу же Болгариноу Фраскию паки плѣняюще . . . проси Йоанъ бога быти ему патриакиемъ, приведу на нь Печенѣги. Прощение получивъ и дары вземъ, в Печенежскую страну вниде. И се тали отудоу поемъ, при веде в Константинь градъ. Яко сложившемся Печенегомъ пришедше Дунавъ на Семеона воевати . . . Септемвриа же мѣсяца индикта 3 Панъкратук Арманянинъ Одринъ град Семону подает, иже древле бо Орестианъ градъ, нарицашеся от Ореста, сына Агамѣна, и онъ же . . . въ трехъ рѣкахъ купався недуга избывъ, тоу сего града създавъ в свое имя нарече, Андрианъ же кесарь твердымъ и добрымъ създаниемъ възвеличилъ его, Андрианъ градъ имя ему нарече. Септемвриа мѣсяца дни 2 Симеонъ князь Болгарскый изиде и поплѣни Фракию и Македоню, пожьже вся и потреби и сады исече; до Влахерный же пришедшоу емоу, про-

и възвратися въ свояси.

си же да послетъ ему Николу патриарха и некоиъхъ велможъ, яко да с ними бесѣдоу створить о мир. Прииде Семеонъ множество много по себѣ вода, на многы полкы раздели, овы за златными щиты и съ златыми щиты и съ златными копии инии же различными копии оружии оукрашени всѣмъ железомъ оутверженомъ, си же посреде собе имеахоу Семена, яко царя славяще гречьскимъ саномъ . . . помануоу миръ да створита целовавшеся, ибо другъ друга разидошася . . . Семеонъ же въ свои пришедь . . .

В лѣто 6450.

Семевонъ иде на Храваты и побѣжень бысть Храваты, и умре, оставивъ Петра князя; сына своего, Болгаромъ.“

Майа мѣсяца въ 27 индикта 15, Семеонъ князь Болгарьскый ; на Хъвраты подвиже воиноу и съступоу бывшоу, побѣжень бывъ и сущая съ нимъ вся иссѣче. Тъмъ неисцѣлноу болѣзнию по сердце ять, погыбе, безаконновавъ всуе. Петра сына своего постави княземъ.“

Подробното текстово сравнение между българските известия в ПВЛ и Хрониката на Георги Монах—Амартол, направено от А.А. Шахматов, дава основание да се приеме, че те не са били извлечени непосредствено от този византийски източник.¹⁸⁰ Сравнението между двата летописа очевидно свидетелствува за различие във фактическите подробности, в политическите тенденции, заложени в тях и в хронологията на отразените български събития.¹⁸¹

По отношение на фактическите подробности особено показателни са данните, посочени под 6437 г. от сътворението на света. Изразът „в силъ и велицъ и в гордостѣ“ са били заети вероятно от източник, в който е намерило отражение цялото величие, с което Симеон се явява пред стените на Цариград.

Двата текста отбелязват противоположни позиции и спрямо политическата и военната дейност на българските владетели и историческата съдба на българския народ. Тази особеност е характерна за почти всички български известия. В съдържанието на ПВЛ на места се установява явно симпатизиране към политиката на българския владетел. Неуспехите в някои от военните походи на цар Симеон са предадени в по-умерен тон.

В ПВЛ българските известия са дадени по години, а във византийската хроника само за някои са посочени индиктите. При това годината 6366 от ПВЛ изобщо не е посочена у продължителя на Г. Монах.

Различията, установени посредством текстовия анализ между съдържанието на данните за българската история в ПВЛ и византийската хроника, показват, че те се отнасят най-вероятно към друг сроден на нея източник, който от руския летописец също е бил привлечен в процеса на съставянето на първата ѝ част.

¹⁸⁰ А. Шахматов. Повесть временных лет и ее источники. . . , с. 41—61.

¹⁸¹ Э. Зыков. Известия о Болгарии. . . , с. 48—49.

Корекцията по отношение на българските известия едва ли е била извършена на руска почва. Личи, че съставителят на ПВЛ не е изпитвал особен интерес към България. Това се потвърждава от липсата на каквито и да било сведения за връзките между Русия и България от края на IX—X в.¹⁸²

Съпоставянето между сведенията за България в руския и византийския летопис дава възможност да се открие една заинтересованост, грижливост към излагането на българските събития, които откриваме в руския източник и която липсва в хрониката на Георги Монах.

Отбелязаните различия дават основание да се предположи, че сведенията за най-важните събития от политическото развитие на България при княз Борис I и цар Симеон, намиращи се като цяло в съответствие с хрониката на Георги Монах, руският летописец е получил най-вероятно от старобългарски източник. В подкрепа на изказаното мнение могат да се приведат още и следните аргументи. Изследванията на А. А. Шахматов върху най-старото руско летописание и източниците на ПВЛ установиха, че по-ранният летописен свод, известен като „Новгородска първа летопис“, а също така и предшествуващият ПВЛ „Начален свод“ не са ползували хрониката на Георги Монах — Амартол.¹⁸³ Болшинството от сведенията, свързани с руската история в ПВЛ, О.В. Творогов отнася или към т. нар. „Хронограф по великому изложению“, или към пълния текст на хрониката на Георги Монах.¹⁸⁴ В случая за нас е важно, че изследванията на посочените автори показват ясно, че фрагментите, свързани с българската история, не водят началото си от някакво друго общо староруско съчинение.

Допускането на използването на старобългарски източник при съставянето на първоначалния руски летописен свод позволява да се предположи логично прилагането на самостоятелно българско летоброене в него и поради това мненията, изказани в тази насока, не трябва да се игнорират.

С анализа на хронологията на българските летописни известия са се занимавали всички автори, които по различен повод са засягали въпроса за старобългарските източници в ПВЛ. Според В. Н. Златарски в оригиналния старобългарски източник, който той идентифицира със „Сказание о прѣложении кнѣгѣ“, те са били посочени именно по българската летобройна ера. Но тъй като за руския летописец тя е била непозната, той си позволява да внесе някои поправки в хронологията на интересуващите го български сведения.¹⁸⁵ А. А. Шахматов обяснява нейната обърканост като резултат от неправилните догадки на руския летописец по отношение на индиктите, отбелязани в продължението на хрониката на Георги Монах.¹⁸⁶ Б.А. Рыбаков и Э. Г. Зиков смятат, че първоначално българските известия са били датирани според александрийското летоброене. При преписването им от руските летописци обаче те нееднократно са били изчислявани с грешки.¹⁸⁷ При разглеждането на хронологията на заимствуваните текстове в ПВЛ А. Г. Кузмин аргументирано излага възможността за влиянието на старобългарски източник върху нея. Той приема тезата на В.Н. Златарски и смята, че известията за българската история в ПВЛ са били датирани в

¹⁸² Е. Михайлов. Българи и руси. . . , с. 106—140.

¹⁸³ А. Шахматов. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. . . , с. 394—395.

¹⁸⁴ О. Творогов. Повесть временных лет и хронограф по великому изложению. — ТОДРЛ, XXVIII, 1974, с. 99—111; Древнерусские хронографы. Л., 1975, с. 58—73.

¹⁸⁵ В. Златарски. Болгарский историко-литературный элемент. . . , с. 342.

¹⁸⁶ А. Шахматов. Повесть временных лет и ее источники. . . , с. 60—61.

¹⁸⁷ Б. Рыбаков. Древняя Русь. . . , с. 165, 176; Э. Зиков. Известия о Болгарии. . . , с. 49—51.

самата старобългарска творба по българското летоброене, следи от което се откриват в руския летопис. Но според А. Г. Кузмин впоследствие хронологията на българските известия е била коригирана от руския съставител.¹⁸⁸ Подробно изследване на хронологията на българските сведения в ПВЛ направи напоследък Ив. Добрев.¹⁸⁹ На основата на изобилен материал върху различните християнски летобройни системи авторът доказва съществуването на старобългарско летоброене,¹⁹⁰ по което именно са били отбелязвани и събитията от българската история в ПВЛ.

Прегледът върху основните изследвания, в които се поставя въпросът за хронологията на българските летописни сведения в руския летопис, показва, че тезата за техния старобългарски произход има реално основание. Но тя може да бъде допълнена с още няколко исторически факта и съображения, които биха допринесли преди всичко за по-конкретното определяне на използваните в ПВЛ старобългарски източници.

Мисълта за поправката на хронологията на редица събития от ПВЛ във връзка с привеждането на летоброенето от една към друга ера е твърде плодотворна. Тя ни позволява при издирването на старобългарските източници на ПВЛ да насочим вниманието си отново към хронологията на българските събития, отразени в нея. За отправна точка ще вземем данните за покръстването на България. За него в ПВЛ са посочени две години — 6366 от сътворението на света и 6377. В първата от тях — 6366 — сравнително подробно се описват събитията, станали непосредствено след българо-византийската война от есента на 863 г. Съобщава се за въвеждането на княз Борис I в християнската религия от император Михаил III и за покръстването на неговите приближени боляри. Във втората година — 6377 — се отбелязва само: „Крещена бысть вся земля Болгарская.“

Както вече се изтъкна, годината 6366 от сътворението на света изобщо не е отбелязана у Продължителя на Георги Монах. Но за руския съставител датирането на събитието е имало съществено значение, защото той е водил своя летописен разказ по години. Тъй като в руския летопис много от годините за отразените събития са били заимствувани от различни източници, твърде възможно е и в дадения случай руският автор да е разполагал с друг източник, който му е позволил да датира българското събитие, посочено в хрониката на Георги Монах. Но веднага ще отбележим, че годината

¹⁸⁸ А. Кузмин. Русские летописи как источник. . . , с. 91—94, 172—173, 175—179, 180.

¹⁸⁹ Ив. Добрев. За александрийското и моравско-панонското летоброене. . . , с. 159—171.

¹⁹⁰ То е представлявало не много успешен опит да се нагоди ерата на Дионисий Мали към едно от началата на византийското летоброене, според което от сътворението на света до раждането на Исус са изминали 5505 г. Но тъй като в сравнение с византийската ера за датирането на събитията по ерата на Дионисий Мали не достигали 8 години, то създателят на българското летоброене ги прибавя и по този начин то се е отличавало от ерата на Дионисий Мали с 5513 г. (5508+8=5513). Срв. у Ив. Добрев. Цит. съч., с. 171.

Поне засега тезата на посочения автор за християнската основа на българското летоброене отхвърля възможността за обяснението на произхода на редица дати, отбелязващи различни събития от българската история в старобългарската книжнина, както и в някои руски летописи като резултат от грешното преписване на текстовете от страна на преводачите. Срв. у А. Vaillant et M. Lascaris. La date de conversion des Bulgares. . . , р. 5—6; А. Vaillant. Discours contre les Ariens. . . , р. 7; П. Петров. За годината на налагането на християнството. . . , с. 584—587. Ние ще се възползуваме от резултатите на автора и ще го приложим при анализи върху хронологията на българските събития, отразени в ПВЛ.

6366, която е била дадена по александрийското летоброене,¹⁹¹ не съответства на действителната година на българо-византийската война — 863. Ето защо, струва ни се, че в ПВЛ годината 6366 е била съобразена по-скоро с управлението на Михаил III, отколкото с прецизното отразяване на годината на българо-византийската война и на последвалите я събития. Към това предположение ни насочва: 1) хронологията на събитията от руската история, дадени непосредствено преди и след войната на Михаил III срещу българите, които също са датирани по отношение на управлението на този византийски владетел; 2) наличието на годината 6377 от сътворението на света, под която покръстването на българската държава е отбелязано самостоятелно.

В Пространното житие на Климент Охридски съществува едно известие с чисто историческа стойност, в което покръстването на княз Борис I и въвеждането на българите в християнството е отбелязано също в годината 6377 от с. св.¹⁹² Разбира се, това известие в творбата на Теофилакт Охридски не е било измислено от самия него. Най-вероятно той го е открил сред използваните старобългарски източници.¹⁹³ Годината 6377 от сътворението на света се посочва като година на покръстването на България и в редица руски преработки на славянския превод на патриарх Никифоровата кратка хроника заедно с годината 6406 от сътворението на света, в която се е извършило т. нар. „пръложении кънигъ“¹⁹⁴. Следователно нееднократната употреба на годината 6377 в руски книжовни паметници и нейното отбелязване в житието на Климент Охридски показва, че тя има реална историческа стойност. Макар и по различни пътища тя бе защитена най-напред от В. Златарски, а напоследък и от А. Г. Кузмин и Ив. Добрев с допускането на съществуването на самостоятелна българска летобройна ера. Българската летобройна ера, използвана в оригиналната творба, е била непозната за руския автор, поради което и посочената в нея година 6377 му се е сторила странна по отношение на управлението на Михаил III. От летописните известия, отбелязани в съседство с покръстването на българите, се вижда, че той добре е знаел годината, до която е управлявал император Михаил III, защото в летописа ясно се посочва, че в 6376 г. „започва да царствува Василий“. Той разбира, че посочената в българския източник 6377 г. стои въвн от управлението на Михаил III, който се е явявал основна фигура в българското събитие. Пред вид това, той решава да направи и нужната поправка в неговата хронология и да го отнесе към 6366 г., когато все още Михаил III е бил византийски император.

Отбелязването на такова важно събитие, макар и отнасящо се към историята на друг народ, е поставяло руския летописец пред една повишена отговорност при неговото датиране. Поради това може да се предположи, че отбелязването на годината 6366 е било извършено въз основа на определени хронологически податки, които са били почерпани въвн от използвания старобългарски извор.¹⁹⁵ Поне засега е трудно да се определи със

¹⁹¹ В. Златарски. Болгарский историко-литературный элемент. . . , с. 342; Б. Рыбаков. Древняя Русь. . . , с. 175—176; Э. Зыков. Известия о Болгарии. . . , с. 50—51; Ив. Добрев. Цит. съч., с. 165; А. Кузьмин. Начальные этапы русского летописания. . . , с. 281—282.

¹⁹² А. Л. Милев. Гръцките жития на св. Климент Охридски. . . , с. 79—80.

¹⁹³ Пак там, с. 159—160; Ив. Дуйчев. Краткото житие на Климент Охридски от Димитрий Хоматян. . . , с. 162.

¹⁹⁴ В. Златарски. Имали ли са българите свое летоброене. . . , с. 64—69.

¹⁹⁵ С произхода на тази дата са се занимавали мнозина автори. Според В. Златарски тя е била сложена произволно от руския летописец, съобразявайки се с управлението на имп. Михаил III. В. Златарски. Имали ли са българите свое летоброене. . . ,

сигурност, кой и какъв е бил този източник. Но едновременно с внасянето на годината 6366 руският летописец не е могъл да пренебрегне и годината 6377, дадена в старобългарското произведение. За да намери изход, той решава под 6366 г. да отбележи българо-византийската война и покръстването на княза и болярите, а под годината 6377 — покръстването на цяла България. По този начин руският летописец в същност е мотивирал двукратното отбелязване на едно и също събитие в съставения от него летопис.

Подобна корекция от страна на руския автор е била извършена по отношение на почти всички останали преки известия от българската история в ПВЛ, които се отнасят до времето на цар Симеон.

Годината 6422, посочена за похода на цар Симеон срещу Византия от 913 г., също не е оригинална и е била прибавена от руския съставител. В старобългарския източник това събитие е било отбелязано под годината 6426. Но руският автор се е ръководил от посочения в хрониката на Георги Амартол „индикт В“ (втори).¹⁹⁶ Според таблицата за изчислението на събитията в световни години по посочените индикти действително втори индикт съответствува на 6422.¹⁹⁷

По аналогия следващият поход на Симеон до византийската столица, отбелязан в старобългарския източник, е бил означен в годината 6427. Но от руския автор тя е била изменена в съответствие с посочения в хрониката на Георги Амартол „Г“ индикт, т.е. 3 индикт, който е равен на 6422 г. по византийското летоброене.¹⁹⁸

Тези наши наблюдения много добре се допълват от сведенията за похода, извършен в 6437 г. от сътворението на света, когато той сключва мирен договор с Роман Лакапин. В ПВЛ тази година е останала непроменена от руския съставител, защото в Хрониката на Георги Амартол за похода на цар Симеон от 923 г. не е бил посочен индикт, а само месецът и неговият ден.¹⁹⁹ Действително, ако годината 6437 г. от сътворението на света по българското летоброене се приравни към византийската ера, се получава точната година на сключването на мира между цар Симеон и Роман Лакапин в 924 г.: $6437 - 5513 = 924$ г. от н.е. Следователно и тази година напълно съответствува на известната според византийските извори година на сключването на мира между България и Византия от 924 г.

При изчислението на годината 6450 от сътворението на света за смъртта на цар Симеон в ПВЛ от руския летописец като изходна точка отново е бил взет индиктът, посочен във византийската хроника: „Майя мясца в 27, индикта 15.“ Този индикт съвпада с годините 6420, 6435, 6450.²⁰⁰ Руският автор, следвайки последователния ред в хронологията на българските събития, е сметнал за необходимо да изостави посочената в неговия първоизточник година и датира смъртта на българския владетел по византийското летоброене в 6450 г., а в действителност в старобългарския източник е стояла годината 6440 ($927 + 5513 = 6440$).

Анализът върху твърде обърканата хронология на българските събития в ПВЛ представлява един опит да потърсим причините, които са я предизвикали. Той показва, че руският летописец приспособява отбелязаните в

с. 68. Според А. Шахматов и А. Кузьмин тя е била взета от „Лѣтописць въскорѣ“. А. Шахматов. Повесть временных лет и ее источники. . . , с. 62—63; А. Кузьмин. Начальные этапы русского летописания. . . , с. 278.

¹⁹⁶ В. Истрин. Хроника Георгия Амартола в русском переводе. . . , с. 554—555.

¹⁹⁷ Е. Каменцева. Хронология. М., 1976, с. 80—81.

¹⁹⁸ В. Истрин. Хроника Георгия Амартола в русском переводе. . . , с. 555.

¹⁹⁹ Пак там, с. 560.

²⁰⁰ Е. Каменцева. Цит. съч., с. 81.

старобългарския паметник събития към известното за него византийско летописание, ръководейки се от посочените в хрониката на Г. Монах индикти. Пълното съответствие между тях и световните години 6422 и 6423 и 6435 ясно показва, че не може да става дума за объркване на индиктите от руския автор при преписването на сведенията от своя старобългарски източник. Хронологическият анализ дава възможност да се разбере, че за него е останало неизвестно българското летописание и поради това той е променил вярно отбелязаните в своя старобългарски източник години. Тяхното коригиране позволи да се види какъв е бил действителният им хронологически ред: 6377 г. — покръстването на княз Борис I; 6408 г. — походът на маджарите срещу българските територии и войната на цар Симеон срещу тях; 6426 г. — походът на цар Симеон срещу Цариград в 913 г.; 6427 г. — вторият поход на Симеон срещу Цариград от 914 г.; 6437 — сключването на мира между цар Симеон и Роман Лакапин в 924 г.; 6440 г. — смъртта на цар Симеон.

Установяването на сходството между сведенията за България в ПВЛ, в Хрониката на Георги Монах — Амартол и направения анализ върху тяхната хронология дава основание да се предположи, че най-вероятният източник, от който са били извлечени известията за България, се явява именно старобългарският превод на византийската хроника.

Хронологическият анализ върху българските известия потвърждава, че преводът не е бил извършен механично от старобългарския книжовник. При своята работа той показва активност и творческо отношение, смятайки за по-целесъобразно известията за българите в нея да бъдат датирани според употребяваното по негово време в Преславската книжовна школа самостоятелно българско летописание. Но по отношение на хронологията на събитията, свързани с историята на другите народи, българският книжовник е останал индиферентен.

Поради това напълно допустимо е руският превод на този византийски паметник от XI в. да е бил направен върху основата на старобългарския.²⁰¹ Само че от своя страна руският преводач също се отнася творчески към него. Затова свидетелствува самата датировка на събитията за българската и руската история. Той е сметнал за необходимо да посочи първите от тях според византийското, а не според българското летописание и едновременно с това е взел непроменената в старобългарския превод датировка на руските събития, дадени в него според византийското летописание. Само така може да се обясни объркаността в хронологията на известията за България в ПВЛ. Защото почти всички останали дати от нейната първа част, отнасящи се до руската история, съответствуват на датировката им по византийската ера, направена въз основа на посочените от Георги Монах или други византийски източници години или индикти, използвани самостоятелно в ПВЛ.

Направените наблюдения върху преките известия за българската история, поместени в първата част на ПВЛ и анализът върху тяхната хронология, потвърждава изказаното по-горе предположение, че в основата на ранното руско летописание заляга още една старобългарска историческа творба — преводът на Хрониката на Георги Монах. Ако това предположение е вярно, то ние се противопоставяме на мнението на В. Н. Златарски, според което всички известия за България в ПВЛ са били поместени единствено в разглеждавания по-преди старобългарски източник „Сказания о преложении кнѣгъ“.²⁰²

²⁰¹ А. Шахматов. Повесть временных лет и ее источники. . . , с. 41—72.

²⁰² В. Златарски. Болгарский историко-литературный элемент. . . , с. 351—352. В подкрепа на това мнение вж. у Э. Зыкова. Известия о Болгарии. . . , с. 50.

Липсата на каквито и да е други известия за българската история в ПВЛ потвърждават изказаното вече в историографията мнение, според което този повишен интерес към политическото развитие на България по времето на княз Борис I и цар Симеон от страна на руските книжовници от XI—XII в. трябва да се обясни с голямата роля на българската държава за разпространението на християнството и славянската книжнина в Русия по това време. Симеонова България става символ на нейния най-висок културен и политически подем.

Анализът върху преките известия за България в нея и тяхното отнасяне към старобългарския превод на хрониката на Георги Монах подкрепя изказаните в редица изследвания предположения за съществуването на разнообразна по съдържание и форма старобългарска историческа книжнина. По-конкретно анализираните известия от ПВЛ се явяват едно убедително доказателство, че в нея се появяват вече творби, имащи характера на истински летописни хроники, и макар че те са се развивали предимно върху основата на византийските църковни хроники, те са се оформяли като оригинални творби със свой собствен облик.

Отбелязването на покръстването на България и замяната на глаголицата с кирилица в различните руски хронографи, наличието на тези и други български известия във втората — руска редакция на патриарх Никифоровата хроника²⁰³ и откриването на нейния старобългарски превод под наслов „Лѣтопнѣсъѡ въкрѣтъѡѡ“ в Симеоновия сборник от 1073 г. дават реално основание да се предположи, че в ранното руско летописание дълбока следа остава още един старобългарски исторически труд — „Лѣтопнѣсъѡ въкрѣтъѡѡ“. Вероятно той е послужил като основа за появата на руската редакция на кратката византийска хроника, поради което съвсем естествено в нея са намерили отражение и някои български събития.

Влиянието на други старобългарски източници върху ПВЛ се потвърждава и от известията за покръстването на Владимир I и неговата църковна административна политика, дадени в летописната статия 6496.²⁰⁴ Сведенията в нея твърде много сближават християнизаторската политика на Владимир I с тази на княз Борис. Това сходство също позволява да се предположи съществуването на самостоятелна старобългарска творба, която е повлияла върху съставянето на руското известие.

Като такава може да се посочи с по-голяма сигурност старобългарският разказ „Чудото на св. Георги с българина“, от който са открити сравнително голям брой руски преписи. Щателното изследване на езика на един от главните източници за съставянето на посоченото летописно известие — „Речта на философа“, показва, че е трудно то да се причисли към самостоятелните руски книжовни паметници.²⁰⁵

Цялостният преглед върху преките и косвени известия за България в ПВЛ дава възможност да се видят насоките на взаимодействие между българското и руското летописание. Може да се изтъкне, че старобългарската историческа книжнина особено силно влияе върху идейното оформяне на ранното руско летописание от епохата на Киевска Русия, спомага за изграждането на славянската народностна концепция в него. Анализът върху българските известия в ПВЛ позволи да се установи участието на

²⁰³ Е. П и о т р о в с к а я. К изучению „Летописца вскоре“ константинопольского патриарха. . . , с. 247—254.

²⁰⁴ ПВЛ, I, с. 75—83.

²⁰⁵ А. Л ъ в о в. Исследование речи философа. Памятники древнерусской письменности. М., 1968, с. 393.

старобългарски източници при нейното написване и тяхното значение за разпространението на преводната византийска литература в Киевска Русия. Преките и косвени сведения за българската история, отразени в ПВЛ позволиха да се намери отражението и на тези историко-летописни творби, чиито старобългарски оригинали са изчезнали. По този начин ние разширяваме нашата представа за наличието на многообразие в състава на българската историческа книжнина, създадена в периода от края на IX до началото на XI в.

Разглеждането на историко-летописните паметници, създадени през втората половина на IX — началото на XI в., дава възможност да бъдат посочени новите насоки в развитието на българското летописание през този период. На преден план се очертава преди всичко обогатяването на старобългарското историко-летописно творчество откъм съдържание. Жанровото разнообразие в него се е обуславяло от разцвета на книжовния живот, от развитието на самото историческо познание. Навлизането на преводната византийска историческа книжнина е спомогнало за утвърждаването на историческата концепция, свързана непосредствено с идеите на провиденциализма. Чрез нея е могло да се установи закономерността при развитието на човешката история. Старобългарските автори са се стремели да обяснят причините за едно или друго събитие. Наред с това преводната византийска историческа книжнина заема особено важно място при усвояването на основните летописни форми и на античната традиция.

Определено може да се изтъкне, че през посочения период историко-летописните творби са тясно свързани с държавните интереси, затова една от характерните им черти е тяхната политичност. В сравнение с византийската летопис, българската е твърде лапидарна и в нея намира отражение главният въпрос, който България е трябвало да решава — непрестанното отстояване на своята политическа, църковна и културна самостоятелност. Тази аналогия предизвиква една по-дълбока оценка на същността на българското историко-летописно творчество и поставя въпросът, дали неговата лапидарност не е отражение на един държавно-политически живот, с по-ярко изявена тенденция за самостоятелност, историчност и чувство за народностно единство. Самото историческо утвърждаване на държавата, оформянето на българската народност, необходимостта от противопоставянето на Византия вероятно налагат тази нейна особеност.

LA CREATION DE CHRONIQUES HISTORIQUES À L'EPOQUE DU VIEUX-BULGARE DE LA SECONDE MOITIE DU IXe SIECLE JUSQU'AU DEBUT DU XIe SIECLE

Milijana Kaimakamova

(R é s u m é)

La conversion des Bulgares au christianisme détermine le développement de la création de chroniques en Bulgarie de la seconde moitié du IXe siècle jusqu'au début du XIe. À cette époque, elle s'est enrichie en genre.

À la fin du IXe siècle, en Bulgarie, apparurent des chroniques abrégées d'histoire mondiale. Elles eurent une importance particulièrement grande pour la propagation de la connaissance historique dans la société à l'époque du

vieux-bulgare. De ce genre, nous parvinrent les œuvres connues sous le nom de „Историкни за Б[ог]а въкратѣ“ écrites par l'évêque Constantin de Preslav et „Лѣтописѣ въкратѣ“. Ensemble, elles reflètent une des tendances de la réorganisation de la pensée historique bulgare après la conversion au christianisme.

Au cours de cette période, la forme abrégée des chroniques, caractéristique de la Bulgarie de la fin du VIIe et la première moitié du IXe siècle, poursuit aussi son développement. Elle trouve un reflet dans les inscriptions des chroniques et dans les colophons. Ces monuments ont contribué au renforcement de la conscience populaire bulgare. Les plus célèbres sont: „L'inscription de Joupan Dimităr “de 943, et „L'inscription du roi Ivan Vladislav“. Dans le contenu des chroniques, occupent une place importante le „journalisme historique“ et le récit historique. L'auteur a étudié les œuvres „О писменѣхъ Чръноризца Храбра“, le récit „Le miracle de saint George avec le Bulgare“, et „La légende de la croix de fer“.

L'œuvre „О писменѣхъ Чръноризца Храбра“ a été l'étude de journalisme historique qui présente la plus grande valeur à cette époque. Elle s'avère être une véritable apologie de l'œuvre slave. Les récits historiques „Le miracle de saint George avec le Bulgare“ et „La légende de la croix de fer“ montrent qu'une partie de la littérature historique de la fin du IXe—début du Xe siècle commence à acquérir une plus grande popularité. Dans le contenu de la littérature chronico-historique sont comprises aussi quelques œuvres de la littérature d'église à l'époque du vieux-bulgare: la première biographie de Naoum, la biographie détaillée de Kliment Ohridski et la biographie des 15 martyrs de Tivérioupol par Théophilacte d'Ohrid, et le discours de Prezviter Kozma contre les Bogomiles. La place de ces œuvres littéraires, comprenant des éléments chronico-historiques, dans l'histoire de la chronique à l'époque du vieux-bulgare, est toujours déterminée par la présence de données historiques. Important apport extérieur, elles élargissent et approfondissent la conception du contenu et des formes de la tradition chronico-historique bulgare, du milieu du IXe au début du XIe siècle. Leur base historique est recherchée dans les particularités de leur composition, dans le nombre restreint d'éléments des chroniques, dans leur contenu.

Les chroniques byzantines traduites jouent un rôle particulièrement important pour la formation de la littérature historique en tant que telle à l'époque du vieux-bulgare. Grâce à elles, les chroniques de Jean Malala, Guéorgui Monah-Amartol et Guéorgui Sinkel ont reçu une plus grande diffusion; au moyen d'une analyse relativement brève entre les textes grecques et slaves, sont indiquées les différences fondamentales dans les traductions des chroniques en vieux-bulgare.

Dans la dernière partie de l'étude dédiée à l'influence de la tradition de chronique historique en vieux-bulgare sur „Повесть временныхъ лет“, on a essayé de prouver l'origine vieux-bulgare de l'œuvre „Сказаніе о приложениі кнѣзѣ“ et de concrétiser, autant que possible, les sources vieux-bulgares, ayant pris part à la création de la plus vieille chronique russe. Sur la base de l'analyse comparative, on présume que les brèves données se rapportent aux règnes des rois Boris et Siméon, ont été prises le plus vraisemblablement, dans la traduction en vieux-bulgare de la chronique de Guéorgui Monah.